

Чернігівська державна обласна універсальна наукова
бібліотека ім. В.Г. Короленка
Чернігівський державний педагогічний університет
ім. Т.Г.Шевченка
Чернігівська обласна організація
Всеукраїнської спілки краєзнавців

Серія “Історики та
краєзнавці Чернігівщини”
Вип. 12

ГРИГОРІЙ МИХАЙЛОВИЧ КУРАС

(Біобібліографічний покажчик)

ББК 91.9: 63
К 93

Григорій Михайлович Курас: (Біобібліогр. покажч.) /Скл. Т.П.Демченко, І.Я.Каганова, Л.В.Студьонова; Наук. ред. О.Б.Коваленко; Відп. за вип. П.В.Грищенко. – Чернігів, 2007. – с. – (“Історики та краєзнавці Чернігівщини”; Вип. 12).

Редакційна колегія серії

“Історики та краєзнавці Чернігівщини”

О.Б.Коваленко (голова), П.В.Грищенко (заступник голови),
І.Я.Каганова (відповідальний секретар), С.Л.Лаєвський,
Д.М.Никоненко, Л.В.Студьонова

Скл.: Т.П.Демченко, І.Я.Каганова, Л.В.Студьонова
Наук. ред.: О.Б.Коваленко
Відп. за вип.: П.В.Грищенко
Ризограф Чернігівської ОУНБ ім. В.Г.Короленка
Тираж 150

ІСТОРИК ТА КРАЄЗНАВЕЦЬ ГРИГОРІЙ КУРАС

Григорій Михайлович Курас народився 22 грудня 1957 р. у Харкові в родині лікаря Михайла Григоровича Кураса та вчительки англійської мови Марії Йосипівни Грабовської. Дитячі й юнацькі роки він провів у м. Щорсі Чернігівської області, на батьківщині батька, який упродовж майже тридцяти років обіймав посаду головного лікаря місцевої залізничної лікарні.

З раннього дитинства Григорій захопився минувиною, їздив на екскурсії, цікавився історією своєї родини, міста. Виняткову роль у прищепленні любові до читання, зокрема історичної літератури, відіграла його тітка Марія Мойсеївна Браверман. Знана в місті лікар, вона мала одну з найкращих приватних бібліотек. Зацікавленість історією привела Г.Кураса до історичного гуртка при місцевому музеї Миколи Щорса. Хлопчина виділявся серйозним ставленням до справи, сумлінно виконував доручення музейних працівників. Тому учень десятого класу Г.Курас був наділений високою довірою з боку керівництва музею – став позаштатним екскурсоводом.

У 1975 р. юнак закінчив Щорську середню школу № 3. Шлях для себе він обрав єдино можливий і бажаний – вступ на історичний факультет Чернігівського педінституту ім. Т.Г.Шевченка. Однак перша спроба виявилася невдалою. Повернувшись до рідного міста, він пішов працювати на залізницю, аби набути робітничого стажу, який вважався тоді необхідним, щоб пройти по конкурсу до вищого навчального закладу.

За рік, у 1976 р., Г.Курас все-таки здійснив свою мрію: його зарахували на історичний факультет Чернігівського педінституту ім. Т.Г.Шевченка. Педагогічний та науковий потенціал цього факультету давав студентам можливість набувати широких знань з історії. Хоча студент Г.Курас був учасником і навіть переможцем студентських олімпіад, написав дипломну роботу під керівництвом доцента С.М.Мельника, але направлення до аспірантури не одержав: тут не було чийсь злої волі. Сам Г.Курас так прокоментував цей факт своєї біографії: “Це не тому, що він [доц. С.М.Мельник] не захотів, просто не подумав, а я не попросив. За рік, десь на зустрічі випускників він запитав, що будеш робити, що досліджувати, і порадив: “треба в Інститут історії поїхати, може, щось вийде”.

У 1980 р. Г.Курас закінчив інститут з відзнакою. У вересні того ж таки року він почав працювати вчителем історії у рідній середній школі №3 м. Щорса. На той час він захопився вивченням діяльності революційних народників і передусім С.Г.Нечаєва (1847 – 1882).

Молодий вчитель заходився збирати доступні йому матеріали про С.Г.Нечаєва, виписував через міжбібліотечний абонемент літературу з бібліотек Москви та Ленінграда. Він мріяв підготувати наукову розвідку про людину сильного характеру і великої мужності, фанатично віддану революційним ідеям.

Проте наукові плани змінилися після приїзду на один із семінарів до школи доцента Чернігівського педінституту ім. Т.Г.Шевченка, кандидата історичних наук Т.П.Демченко. Вона знала Г. Кураса з студентських часів, пам’ятала розмови про книжки, які обидва збирали, наукові зацікавлення. Досвідчений викладач, вона розуміла, що дослідження діяльності С.Г.Нечаєва не на часі й порадила Г.Курасу звернутися до свого колишнього наукового керівника О.І.Лугової, яка працювала у відділі краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР. Зустрівшись за рекомендацією Т.П.Демченко з цим знаним істориком, Г.Курас розповів про свої наукові інтереси. О.І.Лугова привела молодого вчителя до завідувача відділу історії України XIX – початку XX ст., доктора історичних наук, професора В.Г.Сарбея. Відомий учений уважно поставився до початківця, проте не тільки категорично відкинув ідею наукової роботи про С.Г.Нечаєва, але й порекомендував не братися за народництво взагалі. Натомість Г.Курасу було запропоновано тему про діяльність Чернігівської губернської архівної комісії.

Того ж таки 1984 р. була затверджена тема дисертації і почалася довга й копітка робота по збиранню матеріалів. Складність наукового дослідження полягала головним чином у тому, що, викладаючи історію в маленькому місті, важко було регулярно відвідувати архіви й бібліотеки, зосереджені в наукових центрах. Крім того, фонд Чернігівської губернської архівної комісії загинув за років останньої війни. Тому доводилось, використовуючи канікули й відпустки, їздити до Чернігова, Києва, Москви, Ленінграда. В архівосховищах цих міст Г.Курас виявив чимало рідкісних матеріалів про окремих діячів комісії, які в подальшому стали підставою для біографічних нарисів про маловідомі або замовчувані постаті нашої історії.

Водночас Г.Курас включився у краєзнавчий рух, який розгортався в регіоні. Один з промоторів цього руху доцент, кандидат історичних наук, нинішній декан історичного факультету Чернігівського педуніверситету ім. Т.Г.Шевченка О.Б.Коваленко залучив його до участі в краєзнавчій роботі. Відтоді Г.Курас – активний учасник обласних та Всеукраїнських краєзнавчих конференцій. У 1987 р. він узяв участь у Першій Всесоюзній конференції з історичного краєзнавства й познайомився з відомим російським ученим і палким прихильником краєзнавства С. О. Шмідтом. Пізніше, у 1988 р., Г.Курас зустрівся з ним в його кабінеті завідувача Археографічної комісії АН СРСР. Визначний учений запропонував йому написати тези для Другої Всесоюзної конференції з історичного краєзнавства і взяти безпосередню участь в її роботі. У березні 1990 р. Г.Кураса було обрано делегатом Установчого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців від Чернігівської області.

У 1992 р. Г.Курас успішно захистив дисертацію на тему “Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України”, здобувши науковий ступінь кандидата історичних наук. Його науковий доробок отримав високу оцінку з боку фахівців. Так, автор спеціального дослідження з історії губернських архівних комісій в Україні І.Симоненко зазначив, що кандидатська дисертація Г.Кураса – “безумовно, найзмістовніша праця з питань дослідження окремих архівних комісій... Автор опрацював значну кількість маловідомих архівних джерел і ввів їх у науковий обіг, дослідив біографії багатьох діячів ЧГВАК, розкрив невідомі подробиці діяльності комісії впродовж останнього етапу її існування. Г.Курас також підготував декілька тез і статей з цієї проблематики, в яких розкриваються різні напрями діяльності Чернігівської архівної комісії: дослідження пам'яток церковної історії, охорона пам'яток архітектури та мистецтва, краєзнавчі дослідження тощо. Він склав біографічні повідомлення про окремих діячів комісії – А.Верзілова, П.Добровольського, Є.Корноухова, В.Шугаєвського. Серед публікацій Г.Кураса слід відзначити статтю “До історії Чернігівської губернської архівної комісії”, написану на основі раніше не досліджених документальних джерел з російських архівів. У виявлених автором справах департаменту поліції містяться свідоцтва про обставини набувшого широкого наголосу конфлікту прогресивно налаштованих членів комісії (І.Шрага, М.Коцюбинського, Л.Шрамченка та ін.) з губернським керівництвом”.

Тоді ж Г.Курас здійснив кілька вдалих спроб популяризації відомостей про архівну комісію, зокрема, неодноразово виступав на обласному радіо з розповідями про комісію та окремих її діячів (П.Добровольського, П.Дорошенка).

Слід відзначити виключну роль у науковому становленні Г.Кураса як історика його вчителя – доктора історичних наук, професора В.Г.Сарбея. Видатний вчений, гарний педагог і чудова людина, він постійно опікувався молодим науковцем. Наставник цікавився архівними знахідками, наполягав на якомога швидшому завершенні дисертації, щоб потім зосередитись на вивченні біографій окремих діячів. В.Г.Сарбей рекомендував деякі біографічні довідки про істориків, підготовлені Г.Курасом, опублікувати в “Енциклопедії історії України”. Завдяки своєму науковому керівникові Г.Курасу вдалося оприлюднити кілька публікацій про чільних діячів архівної комісії.

Однією з найпривабливіших постатей став для нього письменник, перекладач і громадський діяч М.М.Могилянський, народженням, життям і діяльністю пов'язаний з

Чернігівщиною. У 1990 р. у співавторстві з В.Г.Сарбеем він надрукував першу наукову біографію цієї непересічної людини у журналі “Вісник АН УРСР” (1990, № 4). Г.Курас зав’язав листування, а у 1991 р. зустрівся у Санкт-Петербурзі з племінником М.М.Могилянського О.П.Могилянським – визначним російським літературознавцем. У 1993 р. відбулася його зустріч з донькою М.М.Могилянського – Оленою Михайлівною в її московській квартирі.

У 1995 р. В.Г.Сарбей включив Г.Кураса до складу доповідачів престижної наукової конференції «Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи», яка відбулася в Харкові за участю провідних істориків.

З 1998 р. Г.Курас мешкає в Нью-Йорку й веде розшуки архівних матеріалів про істориків – вихідців з Чернігівщини Д.Дорошенка, В.Дубровського, О.Оглоблина, В.Шугасвського, а також збирає матеріали про інших визначних діячів української діаспори – Є.Архипенка, І.Борщака, Н.Полонську-Василенко, В.Міяковського та ін. Він досліджує архіви Української Вільної Академії Наук (УВАН) у США, Наукового Товариства ім.Шевченка (НТШ), українські матеріали з Бахметєвського архіву Колумбійського університету, українську бібліотеку й архів в м. Стемфорд (штат Конектікут), матеріали Слов’янського відділу Нью-Йоркської Публічної Бібліотеки, бібліотеки в Бавнд-Бруку (штат Нью-Джерсі). У 2000 р. Г.Курас виступив на конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження О.Оглоблина, яка проходила в НТШ в Нью-Йорку. У 2005 р. його обрали членом-кореспондентом УВАН у США і членом НТШ у США. Він є представником журналу «Сіверянський літопис» у Нью-Йорку, активно друкується в наукових та популярних виданнях. У 2006 р. історик закінчив і передав до друку велику за обсягом роботу – бібліографію Д.Дорошенка (1942 – 2006 рр.) Щойно стало відомо, що вона нарешті побачила світ у “Вістях УВАН”. Сам автор вважає появу цієї роботи своїм другим після захисту дисертації науковим досягненням.

Не можна не згадати про співробітництво Г.Кураса із визначним вченим, Головою Історичної Секції УВАН і Президентом Українського історичного товариства (УІТ) професором, доктором Любомиром Винарем. Також дослідник співпрацював з покійним доктором В.Омельченком – довголітнім Директором Архіву-Музею УВАН. Саме на його пропозицію Г.Курас розпочав роботу над повною бібліографією Д.Дорошенка. Директор вирізнив нашого земляка, добре до нього ставився і дозволив (першому!) користуватися своїм архівом, в якому той виявив багато цінних документів і матеріалів.

Позитивну роль у непростому процесі входження Г.Кураса у славистичні кола США відіграв і професор Марк Раєв – колишній професор Колумбійського університету, який вважається одним з найвизначніших американських істориків, зокрема, неперевершеним спеціалістом з історії та сьогодення російської еміграції. Г.Курас з ним зустрічався, подав кілька статей до “Нового Журнала”, продовжує листування.

Науковий доробок Г. М. Кураса можна розглядати у контексті таких проблем:

- Чернігівська губернська архівна комісія та її спадщина.
- Історичні постаті Чернігівщини.
- Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині.
- Представники репресованого краєзнавства.
- Церковна історія Чернігівщини і церковне краєзнавство.
- Єврейсько-українські діячі.
- Українська діаспора.

Загалом, численні студії Г.Кураса привертають увагу ретельним опрацюванням джерельної бази, вмінням досягнути складні колізії минувшини та особистості її діячів, непохитною вірою у перемогу добра над злом.

Біобібліографічний покажчик “Тригорій Михайлович Курас” продовжує серію “Історики та краєзнавці Чернігівщини”.

Біобібліографічний посібник складається з таких розділів:

- Праці Г.М.Кураса.
- Література про Г.М.Кураса.

Бібліографію творів Г.М.Кураса укладено за хронологічним принципом. У межах років – в алфавіті назв статей із наукових збірників та наукових журналів. Публікації про Г.М.Кураса подані у прямій хронології. Добір літературних джерел завершено у жовтні 2007 року. Бібліографічний опис видань здійснено відповідно існуючим державним стандартам та згідно з рекомендаціями Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського по складанню та оформленню біобібліографічних покажчиків. В анотаціях наводиться додаткова інформація щодо окремих праць.

Посібник супроводжується допоміжним науковим апаратом, що складається з “Іменного покажчика”, “Географічного покажчика”.

У додатку до посібника вміщено вибрані твори Г.М. Кураса з краєзнавчої тематики, опубліковані у часописах США.

Видання розраховано на науковців, викладачів та вчителів, студентів, працівників бібліотек, музеїв, архівів та краєзнавців.

ПРАЦІ Г.М.КУРАСА

1984

1. РОЗВИТОК історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX ст. //Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. – К., 1984. – С. 236 – 238.

Співавт.: О.Б. Коваленко, В.М. Маліневська.

1985

2. П.М.ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ – історик і краєзнавець //Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства, присвячена XXVII з'їзду КПРС: Тези доп. – Чернігів, 1985. – С. 83.

Співавт.: З.В. Бородіна.

1986

3. МУЗЕЙ Черниговской ученой архивной комиссии //Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 23 – 25.

1987

4. ВКЛАД Черниговской архивной комиссии в изучение и охрану памятников архитектуры и искусства //Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. – Чернигов, 1987. – С. 26 – 27.

Співавт.: В.М. Маліневська.

5. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Черниговской архивной комиссии (1896 – 1918) по развитию исторического краеведения //Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению: Тез. докл. и сообщ. – К., 1987. – С. 139 – 140.

1988

6. ІСТОРИЧНА топографія у науковій спадщині Чернігівської архівної комісії //Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С. 95 – 96.

1989

7. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Черниговской ученой архивной комиссии по изучению истории городов и сел //Вторая Всесоюзная конференция по историческому краеведению: Тез. докл. и сообщ. – Пенза, 1989. – С. 84.

8. ЧЕРНИГОВСКАЯ губернская архивная комиссия как центр исследований истории края //Четверта республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. і повідом. – К., 1989. – С. 23 – 24.

1990

9. БАТЬКО Шраг //Чернігів. вісн. – 1990. – 19 лип.

10. ГРОМАДСЬКИЙ діяч, краєзнавець [А.Верзілов] //Десн. правда (Чернігів). – 1990. – 27 лип.

11. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Черниговской губернской архивной комиссии накануне и в период 1-й российской революции //Первая российская революция 1905-1907 гг. в свете нового исторического мышления: Тез. респ. науч. конф. – Горловка, 1990. – Т. 1. – С. 55 – 58.

12. ИСТОРИЯ Черниговщины второй половины XVIII ст. в «Трудах» Черниговской архивной комиссии //Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 69 – 70.

13. МИНУЛЕ – майбутньому: [Про установчий з'їзд краєзнавців України] //Промінь Жовтня (Щорс). – 1990. – 5 квіт.

14. 10. МИХАЙЛО Могилянський: «Ніколи в житті я не був націоналістом» //Вісн. АН УРСР. – 1990. – №4. – С. 56 – 61.

Співавт.: В.Г.Сарбей.

15. МИХАЙЛО Могилянський і його недрукована розвідка про М.Коцюбинського: [Вступ до публ. ст. М.Могилянського «Чернігівський період» М.М.Коцюбинського (На підставі особистих спогадів)] /Підгот. до друку Г.М.Курас, В.Г.Сарбей, Г.П.Степанець //Слово і час. – 1990. – № 12. – С. 48 – 49.

Співавт.: В.Г.Сарбей, Г.П.Степанець.

16. «ПІДКУСИВ» губернатора [М.М.Могилянський] //Чернігів. вісн. – 1990. – 15 листоп.

1991

17. ЖДАНОВИЧ Яків Миколайович //Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.). – К., 1991. – С. 342 – 343.

Співавт.: О.Б.Коваленко, В.В.Ткаченко.

18. УКРАЇНСЬКИЙ історик та краєзнавець А.В.Верзілов //П'ята Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»: Тези доп. і повідом. – К.; Кам'янець – Подільський, 1991. – С. 66 – 67.

19. ЧЕРНІГІВСЬКИЙ історик та краєзнавець Є.О.Корноухов //Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 41 – 42.

1992

20. ЧЕРНІГІВСЬКА архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореферат дис. ... наук. ступеня канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 19 с.

21. ГРИЦЬКО Коваленко і його «Українська історія» //Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція: Проблеми історії нац. руху на Україні (до 1917 р.): Тези доп. – К.; Миколаїв, 1992. – Ч.2. – С.32 – 33.

22. ДОРОШЕНКО Д. З галереї українських міст. Чернігів /Підгот. до друку та передм. О.Коваленко, Г.Курас //Старий Чернігів. – 1992. – № 1 (верес.).

Співавт.: О.Б.Коваленко.

23. МІЖ жорнами «Великого терору»: [Про репресованих вчителів залізничної шк. №38 м. Щорс] //Промінь Жовтня. – 1992. – 28 січ.

24. ЦЕРКОВНА Історія в научному наследии Черниговской губернской ученой архивной комиссии (1896 – 1919) //1000 років Чернігівської єпархії: Тези доп. церковно-істор. конф. – Чернігів, 1992. – С.103 – 105.

1993

25. А БУЛА поема...: (В рукописній спадщині Миколи Аркаса залишилась недрукована поема «Гетьман Пилип Орлик») //Рад. Прибужжя (Миколаїв). – 1993. – 2 лют.

Співавт.: В.Г.Сарбей.

26. ВИДАТНИЙ історик, архівіст [Я.М.Жданович] //Промінь Жовтня. – 1993. – 4 серп., 11 серп., 18 серп.

27. ЖИТТЯ і смерть Петра Дорошенка //Київ. старовина. – 1993. - №4. – С.48 – 55.

28. І.Л.ШРАГ – «славний український діяч» //Укр. істор. журн. – 1993. – №10. – С.95 – 103.

Співавт.: Т.П.Демченко.

29. УКРАЇНСЬКИЙ історик та краєзнавець В.А.Шугаєвський //VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.236 – 237.

1994

30. ДО ІСТОРІЇ Чернігівської архівної комісії //Арх. України. – 1994. – №1 – 6. – С. 92 – 96.

31. ЗАСТУПНИК голови Центральної Ради: Наш земляк Микола Шраг: замовчуване ім'я історії //Сіверщина (Чернігів). – 1994. – 17 груд.

Співавт.: Т.П.Демченко.

32. САРБЕЙ В. З недрукованої спадщини Миколи Аркаса /Публ. док. Г.Кураса //Київ. старовина. – 1994. - №1. – С.35 – 39.

1995

33. В.А.ШУГАЄВСЬКИЙ – історик, археолог, нумізмат //Київ. старовина. – 1995. – №5. – С. 88 – 96.

Співавт.: Р.Яушева - Омелянчик

34. НАД РЕЧКОЮ Сновью //Еврейские вести (Киев). – 1995. – №5 – 6.

Євреї у Сновську (нині м. Щорс).

35. НАУКОВА та життєва доля одного з основоположників української нумізматики В.А.Шугаєвського //Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Харків, 1995. – С. 319 – 324.

36. ПЕТРО Дорошенко та Павло Скоропадський //VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»: (Матеріали пленарного та секційного засідань). – К., 1995. – Ч.1. – С. 226 – 228.

37. ТЕРНИСТИЙ життєвий шлях чернігівця М.Шрага, заступника голови Центральної Ради //Сіверян. літопис (Чернігів). – 1995. - №1. – С. 8 – 14.

Співавт.: Т.П.Демченко.

1996

38. ГЛУХІВЩИНА у житті та історичних працях П.Дорошенка //Історична спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.): Матеріали Всеукр. наук. - освіт. конф. – Глухів, 1996. – С. 93 – 94.

1997

39. ВАЛЕНТИН Шугаєвський про зруйнування Успенського собору Києво-Печерської Лаври //Пам'ять століть. – 1997. – №6. – С.149 – 152.

40. ВОПРОСЫ исторической географии в научном наследии Черниговской губернской ученой архивной комиссии //Исторический источник: человек и пространство: Тез. докл. и сообщ. науч. конф. – М., 1997. – С. 278 – 279.

41. ДРУГ єврейського народу [И.Л.Шраг] //Єврейские вести. – 1997. – №17 – 18.

Співавт.: Т.П.Демченко.

42. ПЕТРО Дорошенко та Павло Скоропадський //Сіверян. літопис. – 1997. – №3. – С. 3 – 9.

43. ПИТАННЯ церковного краєзнавства у науковому доробку П.М.Добровольського //Історичне краєзнавство і культура: Наук. доп. і повідом. – К.; Харків, 1997. – Ч.1. – С.174 – 176.

44. СТАРОДАВНІЙ Чернігів у науковій спадщині Чернігівської губернської вченої архівної комісії //Історія та культура Лівобережної України: Матеріали міжнар. конф. – К.; Ніжин, 1997. – С.5 – 9.

1998

45. НАША історична аномалія: Доп. Сергія Білоконя в УВАН //Свобода (Нью-Джерсі). – 1998. – 18 верес.

46. ОДИСЕЇ Петра Дорошенка //Історичний календар – 99. – К., 1998. – С. 211 – 212.

47. ОСНОВОПОЛОЖНИК української антропології Ф.К.Вовк //Историческая антропология: Место в системе социальных наук, источники и методы интерпретации: Тез. докл. и сообщ. науч. конф. – М., 1998. – С. 143 – 144.

48. СЕМЬЯ из Сновска: [Нарис про родину Курас із м. Щорс на тлі доби] //Єврейский мир (Нью-Йорк). – 1998. – 10 дек.

49. «ХОТІЛОСЯ бути в Чернігові»: (Чернігівщина в житті та творчості М.Могилянського) //Сіверян. літопис. – 1998. – №6. – С. 96 – 104.

Співавт.: Т.П.Демченко.

50. ЦІКАВА доповідь в УВАН [С.Білоконя] //Рідна шк. – 1998. – №12. – С. 19.

1999

51. МАСАКЕРИЯ українських євреїв /Интервью с Ф. Сысиным //Єврейский мир. – 1999. – 8 июля.

52. МИХАЙЛО Грушевський: Тиждень в Чернігові //Сіверян. літопис. – 1999. – №1. – С.144 – 156.

Співавт.: О.Б.Коваленко.

2000

53. ВАЛЕНТИН Шугаєвський і УВАН //Вісті УВАН (Нью-Йорк). – 2000. – Ч.2. – С.305 – 315.

54. ДУБРОВСЬКИЙ В. Різдво шістдесят років тому: Спогади /Підгот. до друку та передм. Г.Кураса //Сіверян. літопис. – 2000. – № 1. – С.162.

55. ДУБРОВСЬКИЙ В. Уривки зі споминів /Підгот. до друку та передм. Г.Кураса //Сіверян. літопис. – 2000. – №6. – С.145 – 146.

56. ЛИСТИ Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко //Укр. історик. – 2000. – Т. XXXVII. – Ч.4. – С.91 – 94.

57. СПИСОК Шептицького: [Роль митрополита А.Шептицького у врятуванні євреїв у роки Другої світової війни] //Русский базар (Нью-Йорк). – 2000. – 30 нояб. – 6 дек.

2001

58. МИХАИЛ Могилянський. Письма Владимиру Мияковскому //Новый журн. (Нью-Йорк). – 2001. – Кн. 225 (дек.). – С. 186 – 208.

59. ОНАЦЬКИЙ Є. Пам'яті Дмитра Ів. Дорошенка /Підгот. до друку та передм. Т. Демченко, Г. Курас //Сіверян. літопис. – 2001. – №6. – С. 100 – 101.

Співавт.: Т.П.Демченко.

60. ТРИ душі Арнольда Марголина //История и культура евреев Левобережной Украины и Литвы: Материалы семинара. – Чернигов, 2001. – С. 20 – 25.

61. ТРИ душі Арнольда Марголина [єврейсько-укр. діяча] //Русский базар. – 2001. – 11 – 17 янв.

62. CURRICULIM vitae Дмитра Дорошенка //Укр. історик. – 2001. – Т. XXXVIII. – Ч.1-4. – С.87 – 88.

2002

63. ВАДИМ Прекрасний: [В.Модзалевський] //Наш голос (Нью-Йорк). – 2002. – №7 – 9. – С.8 – 9.

64. ДМИТРО Дорошенко про Михайла Грушевського: (Невідомий лист Дмитра Дорошенка) //Сіверян. літопис. – 2002. – №4. – С.52 – 56.

65. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Г. Чернігів 20 літ тому: Спогади /Підгот. до друку, прим. та передм. Г.Кураса, Т.Демченко //Сіверян. літопис. – 2002. – № 6. – С. 123 – 128.

Співавт.: Т.П.Демченко.

66. МОДЕСТ Гофман про Вадима Модзалевського: (Невідомий лист М.Гофмана) //Сіверян. літопис. – 2002. – №5. – С.71 – 74.

67. ОДИН зі славної плеяди: До 120-річчя з дня народження Дмитра Івановича Дорошенка //Наш голос. – 2002. – №3 – 4. – С.7 – 8.

2003

68. БАТЬКО і син Шраги //Молода нація (Київ). – 2003. - №1. – С.8 – 33.

Співавт.: Т.П.Демченко.

69. ДЕРЖАВОТВОРЧА діяльність І.Шрага за доби Української революції (1917-1918 рр.) //Літ. Чернігів. – 2003. – №1. – С.101 – 110.

Співавт.: Т.П.Демченко.

70. З ЛІТЕРАТУРНОЇ творчості Василя Дубровського //Літ. Чернігів. – 2003. – №4. – С.85 – 95.

Співавт.: Т.П.Демченко.

71. НЬЮ-ЙОРК очима Валентина Шугаєвського //Міст (Торонто). – 2003. – 30 жовт.

72. О.ЛАЗАРЕВСЬКИЙ та Чернігівська архівна комісія //Олександр Матвійович Лазаревський. 1834-1902: Доп. та матеріали наук. - практ. конф. «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяч. 160-річчю від дня народження О.М.Лазаревського. – К., 2003. – Вип. 1. – С.56 – 58.

73. ПИСЬМА А.Л.Бема и С.П.Мельгунова В.В.Мияковскому //Новый журн. – 2003. – Кн. 231(июнь). – С.126 – 138.

74. ТРАГЕДІЯ Харкова [часів німецької окупації] //Наш голос. – 2003. – №10 – 12. – С.15 – 17.

2004

75. АРНОЛЬД Марголін та Ілля Шраг: Невідома сторінка українсько-єврейських взаємин //Свобода. – 2004. – 5 листоп.

Співавт.: Т.П.Демченко.

76. БАТЬКО Шраг //Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С.302 – 309.

Співавт.: Т.П.Демченко.

77. ВІН любив Україну: [П.Я.Дорошенко] //Літ. Чернігів. – 2004. – №3. – С.90 – 94.

78. ДОЛЯ Ладі Могилянської: Думки історика //Наше життя (Нью-Йорк). – 2004. – №10 (жовт.). – С.7 – 12.

79. 3 ЖИТТЯ української ідеалістки [Н.Василенко-Полонської] //Наше життя. – 2004. – №11 (листоп.). – С.2 – 4.

80. ЛИСТИ Дмитра Дорошенка до Ганни Келлер-Чикаленко //Вісті УВАН (Нью-Йорк). – 2004. – Ч.3. – С.192 – 211.

81. МАЛОВІДОМА публікація про Аркадія Казку //Сіверян. літопис. – 2004. – №5 – 6. – С.65 – 68.

Співавт.: Т.П.Демченко.

82. НЕТИПОВА доля Миколи Шрага //Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідом. зб. наук. праць. – К., 2004. – Вип. 12. – С.389 – 399.

Співавт.: Т.П.Демченко.

2005

83. 3 НЕВОЛІ на «велику волю»: Листи Володимира Міяковського із заслання до родини //Наше життя. – 2005. – №4 (квіт.). – С.5 – 12.

84. ІСТОРІЯ одного псевда [українського історика І.Борщака] //Свобода. – 2005. – 4 берез.

85. КНЯЗЬ – з Україною в серці: [І.Токаржевський – Карашевич] //Свобода. – 2005. – 23 груд.

86. ЛИСТИ Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко //Укр. історик. – 2005. – Т.XLII. – Ч.2 – 4. – С.275 – 289.

87. МНОГАЯ літа Олени Могилянської //Наше життя. – 2005. – №11 (листоп.). – С.5 – 7.

88. 40-ЛІТТЯ Українського Історичного Товариства //Сіверян. літопис. – 2005. – №4-5. – С.60 – 62.

89. ХАРКІВ – «місто смерті»: [Доля харків'ян періоду нім. – фашист. окупації] //Свобода. – 2005. – 8 лип.

90. Рец.: КНИГА пам'яті і смутку //Сіверян. літопис. – 2005. – №2 – 3. – С.93 – 95. – Рец. на кн.: Книга памяти евреев Черниговщины, погибших в годы Второй мировой войны. – Нежин, 2003. – 456 с.

91. Рец.: [РЕЦЕНЗІЯ на збірник статей „Чернігівщина incognita”] //Укр. історик. – 2005. – Т.42. – №2 – 4. – С.343 – 345. – Рец. на кн.: Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2005. – 400 с.: іл.

2006

92. В ТІНІ великого брата: До життєпису Євгена Архипенка //Свобода. – 2006. – 5 трав.

93. ІСТОРІЯ євреїв Сновска: (Попытка реконструкции) //Евреи Левобережной Украины: История и культура: Материалы III-го междунар. науч. семинара. – Чернигов, 2006. – С. 3 – 16.

94. ЛИСТИ Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко //Укр. історик. – 2006. – Т. XLIII. – Ч.1 – 3. – С.197 – 210.
95. М.МОГИЛЯНСЬКИЙ та В.Міяковський – два взірці шляхетности //Свобода. – 2006. – 1 верес.
96. ПИСЬМА Г.Вернадского В.Міяковському /Предисл. М.Раева, публ. Г.Кураса и М.Раева //Новый журн. – 2006. – Кн. 242 (март). – С. 174 – 189.
97. ХОТІВ одного – бути вільним: [До портр. історика В.Дубровського] //Свобода. – 2006. – 27 жовт.
98. Рец.: [РЕЦЕНЗІЯ на 6-те число журналу „Сіверянський літопис” за 2005 рік] //Укр. історик. – 2006. – Т. XLIII. – Ч.1-3. – С. 292-295. – Рец. на журн.: Сіверянський літопис. – 2005. – №6.

2007

99. ВАДИМ Модзалевський в пам’яті сучасників: До 125 – ліття від народження українського родознавця //Свобода. – 2007. – 21 верес.
100. ДМИТРО Дорошенко та Галичина //Америка (Філадельфія). – 2007. – 19 трав. – С.16, 19.
101. ДО ПРОДОВЖЕННЯ бібліографії Дмитра Дорошенка (1944 – 2006 рр.) //Вісті УВАН. – Нью-Йорк, 2007. – Т. 4. – С. 225 – 279.
102. ЗАРУЧНИК Сталінської епохи: (До 65 – річчя з дня смерті М.Могилянського) //Літ. Чернігів. – 2007. – № 3. – С. 104 – 109.
103. НАТАЛІЯ Дорошенко: в житті і на сцені //Свобода. – 2007. – 2 лют.
Укр. артистка та громад. діячка Н.М.Дорошенко.
104. НЕВІДОМИЙ спогад про Дмитра Дорошенка: [Передмова і прим. Г.Кураса до спогадів І.Калиновича “Професор Дмитро Іванович Дорошенко”] //Сіверян. літопис. – 2007. – № 4. – С.130.
105. ОСТАННЯ справа Дмитра Дорошенка: До 125-річчя з дня народження видатного історика //Свобода. – 2007. – 3 серп.
106. ПОДВИГ майора Колодницького //Свобода. – 2007. – 1 черв.
В. Колодницький – визначний командир УГА, священик і гуманіст.
107. „ХОЧУ відчувати себе вільним”: (До 110 – ліття від дня народження Василя Дубровського) //Сіверян. літопис. – 2007. – № 1. – С. 136 – 141.
108. Рец.: [РЕЦЕНЗІЯ на книгу Ю.Шаповала та І.Верби „Михайло Грушевський”] //Укр. історик. – 2006 – 2007. – Т. XLIII – XLIV. – № 4/1-2. – С. 376 – 380. – Рец. на кн.: Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005. – 352 с.: іл.

Література про Г.М. Кураса

109. КУРАС Григорій Михайлович //Знані люди Щорсівщини: Біобібліогр. довід. – Щорс, 2003. – С. 47.
110. СИМОНЕНКО І. Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіогр. огляд і бібліогр. покажч. – К., 2003. – 131 с.
С.36: Про кандидат. дисертацію Г.М.Кураса.

Допоміжні покажчики

Іменний покажчик

Аркас М. 25, 32
Архипенко Є. 92
Бем А.Л. 73
Білокінь С. 45, 50
Бородіна З.В. 2
Борщак І. 84
Василенко-Полонська Н. 79
Верба І. 108
Верзілов А. 10,18
Вернадський Г. 96
Вовк Ф.К. 47
Гофман М. 66
Грушевський М. 52, 64, 108
Демченко Т.П. 31, 37, 41, 49, 59, 65, 68 – 70, 75, 76, 81, 82
Добровольський П.М. 2, 43
Дорошенко Д. 22, 59, 62, 64, 67, 80, 99, 100, 101, 104, 105
Дорошенко Н. 56, 86, 94, 103
Дорошенко П. 27, 36, 38, 42, 46, 77
Дубровський В. 54, 55, 70, 97, 107
Жданович Я.М. 17, 26
Казка А. 81
Калинович І. 102
Келлер-Чикаленко Г. 80
Коваленко Г. 21
Коваленко О.Б. 1, 17, 22, 52
Колодницький В. 106
Корноухов Є.О. 19
Коцюбинський М.М. 15
Курас род. 48
Лазаревський Г. 65
Лазаревський О. 72
Маліневська В.М. 1, 4
Марголин А. 60, 61, 75
Мельгунов С.П. 73
Міяковський В. 58, 73, 83, 95, 96
Могилянська Л. 78
Могилянська О. 87
Могилянський М. 14 – 16, 49, 58, 95, 102
Модзалевський В. 63, 66, 99
Оглоблин О. 56, 86, 94
Онацький Є. 59
Орлик П. 25
Раєв М. 96
Сарбей В.Г. 14, 15, 25
Симоненко І. 110
Скоропадський П. 36, 42

Степанець Г.П. 15
Ткаченко В.В. 17
Токаржевський-Карошевич І. 85
Шаповал Ю. 108
Шептицький А. 57
Шраг І. 9, 28, 41, 68, 75, 76
Шраг М. 31, 37, 41, 68, 82
Шугаєвський В.А. 29, 33, 35, 39, 53, 71
Яужева-Омельянчик Р. 33

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Галичина 100
Глухівщина 38
Нью-Йорк 71
Україна 13, 85
Харків 74, 89
Чернігів 44, 52, 65
Чернігівщина 1, 12, 49, 90, 91
м.Щорс 23, 34, 48, 93
Щорсівщина 109

Вибрані праці Г.М.Кураса, опубліковані у часописах США

ДРУГ ЕВРЕЙСКОГО НАРОДА

23 августа нынешнего года исполняется 150 лет со дня рождения «славного украинского деятеля» (по высказыванию М. Грушевского) Ильи Людвиговича Шрага. Широкоизвестный в Украине борец за свободу и демократию, землец, адвокат, в советское время, по вполне понятным причём, он был «персоной нон-грата» в научной литературе и публицистике. В последнее время о нём написаны статьи (в том числе и авторами данного очерка), раскрывающие жизненный путь и дела выдающегося сына украинского народа.

Приведём выдержку из воспоминаний одного из лидеров украинского движения В. Чикаленко: «Монументального роста, с громовым голосом, с бисмарковской головой, усами и лицом, Шраг с первого взгляда вызывал уважение к себе. А кто знал его ближе, тот не мог не полюбить за милый, мягкий и тактичный характер и за ум, отзывчивое сердце». Его высокая

культура и толерантность к чужим взглядам и убеждениям притягивали к нему людей разного образования, национальности и положения в обществе. Известный украинский общественный и политический деятель А. Лотоцкий писал, что Шраг был центральной личностью местного украинства и вообще наиболее популярным человеком в Чернигове и далеко за его пределами. Крестьяне называли его «велика Шрага». Не случайно, что именно Илью Людвиговича избрали депутатом I Государственной Думы, где он стал признанным лидером созданной в ней украинской фракции.

Следует отметить, что И. Шраг, несмотря на полунемецкое происхождение, с детства чувствовал себя украинцем. Работая в земских учреждениях адвокатом, видел несправедливое отношение властей к так называемым «инородцам», в числе коих были и евреи. В конце XIX в. по Российской империи прокатилась волна погромов, формальным поводом к которым было убийство народовольцами 1 марта 1881 г. царя Александра II. Правящая верхушка не только не препятствовала этим варварским актам, а и поощряла погромные силы. Написано по этому вопросу немало. Приведём лишь достаточно откровенное высказывание министра внутренних дел России Игнатъева: «западная граница для евреев открыта».

С началом 1-й российской революции положение еврейского населения становится всё более опасным. После опубликования манифеста 17 октября 1905 г. нападения на евреев участились. В газетах появились специальные рубрики: «Еврейские погромы». Даже там, где их не было, люди жили в постоянном страхе. Не была исключением в этом плане и одна из самых отсталых губерний России Черниговская. Самыми крупными были погромы в Нежине и Чернигове. Нежинские события были освещены на страницах журнала «Исторический вестник». К сожалению, одним из прямых организаторов их был профессор Нежинского историко-филологического института М.И. Лилеев, опубликовавший в указанном издании статью «Нежинская революция и контрреволюция (18-24 октября 1905 г.)». Будучи городским головой, он не только не пытался остановить погромные элементы, но и сам способствовал тем гнусным вещам, которые творились в городе. В статье тенденциозно описаны события, происходившие в Нежине после получения известия о царском манифесте. Его симпатии не на стороне студенческой молодёжи и интеллигенции, а тёмных «истинно православных» сил. Вину за погром он перекладывал на евреев, которые «держали себя крайне вызывающе». Лилеев приводил примеры речей, якобы произнесённых евреями: «погодите, придёт время, будут ключи от ваших церквей у нашего раввина; будете нам кланяться, а царь ваш будет у нас под ногами». Автор отмечал верноподанные чувства крестьян, которые заставляли студентов и многих евреев демонстрировать свою любовь к царю. С удовлетворением писал, что многие демократы бежали из города, так как боялись попасться в руки народной толпы, «в сущности весьма добродушной». Вместе с тем, эти «добродушные люди» ставили на колени своих противников перед портретом государя и только потом отпускали. Нежинский голова с возмущением писал, что еврей-революционеры всё ещё носятся с мыслью о своём равноправии и вместе с русским революционерами настаивают на требовании Учредительного собрания.

Одним из первых, кто осудил черносотенного профессора, был И.Л. Шраг. Выступая 29 июня 1906 г. на заседании Государственной Думы, он открыто обвинил среди иных покровителей погромов и городского голову Нежина Лилеева. Конечно это был страшный удар по репутации последнего, и он попытался обвинить Шрага в оскорблении, через правые газеты заявив, что Шраг допустил «диффамацию» (бесчестие) и вызвал его на дуэль. Дуэль, конечно, не состоялась, но Илье Людвиговичу грозили серьёзные неприятности, поскольку Лилеев пожаловался самому царю и дело было передано в первый департамент Государственного Совета для рассмотрения и дальнейшей передачи в Верховный уголовный суд. Опытному юристу пришлось защищать самого себя. Шраг не допустил, чтобы дело было передано в суд.

Должным образом прореагировали и студенты Нежинского историко-филологического института. Газета «Рідний край» (Полтава) 29 сентября 1906 г. сообщала, что на первой студенческой сходке было принято постановление бойкотировать Лилеева, который читал на 3-м и 4-м курсах «Педагогику». Решено было, чтобы «истинно русский человек» Лилеев прекратил читать лекции студентам. Резолюцию о бойкоте студенты послали в киевские газеты.

Самым решительным образом действовал И. Шраг и во время трагических событий 24-25 октября 1905 г. в Чернигове. В ответ на еврейский погром, который начался в городе при попустительстве губернатора, он отправил телеграмму председателю правительства России С.Ю. Витте с требованием вмешаться и прекратить погром. Вечером, вместе с несколькими соратниками, послал вторую телеграмму. Неизвестно, что сыграло решающую роль, но в городе был наведён порядок. Черносотенцы не могли простить ему заступничества и угрожали смертью. В автобиографии Шраг писал, что хранит 2 письма с угрозами смерти ему и всей его семье. Кстати, супруга его, Елизавета Исааковна, была еврейка.

И. Шраг не упускал ни одного проявления антисемитизма или угрозы еврейскому населению. Газета «Утренняя заря» (Чернигов) за 16 июня 1905 г. сообщала о попытке тёмных сил вызвать погром в Козельце. Суть грубой провокации заключалась в следующем. Некая Марфа Шипова, порезав стёклами руки, вымазала кровью лицо и кричала, что евреи проливают русскую кровь и убили её дитя. Рабочие и подмастерья готовы были начать погромные действия, если бы не старик С. Струцкий, который всё видел и убедил их, что это провокация. Когда прибыла полиция и осмотрела убитого ребёнка, оказалось, что это кукла из платков и юбок. Составленный в мягкой форме протокол свидетельствовал только о нарушении тишины. В публике циркулировали слухи, что Шипова созналась в полиции, как её две недели подготавливали устроить провокацию, и, вероятно, указала устроителей. В заметке сказано, что член Госдумы от Черниговщины И. Шраг, получивший и сообщение из Сновска такого же характера, посетил по этому поводу черниговского губернатора, от которого получил уверения, что будут приняты все меры к предотвращению всяких насилий.

В личном архиве И. Л. Шрага сохраняются телеграммы, направленные депутатам Думы от Черниговщины из различных населённых пунктов губернии с просьбой о помощи.

Наиболее полно раскрыл отношение правительства к евреям И. Шраг во время своего третьего выступления в Думе в дебатах по поводу погрома в Белостоке. Это страшное событие поразило всю прогрессивную Россию. На протяжении нескольких дней июня 1906 г. по-зверски было убито почти 100 человек. Сотни раненых и искалеченных людей остались без средств к существованию. Верный правилу быть на стороне обиженных и обездоленных, Шраг, как и подавляющее большинство русских и украинских интеллигентов, стал на защиту жертв погрома. Он считал антисемитизм разрушительной силой, а погромщиков – преступниками. Как юрист, он заметил ту большую опасность, которую имеет для страны потакание насильникам. Готовясь к своему выступлению в Думе, Илья Людвигович писал в черновике: «дело... идёт уже об интересах не одного еврейства, а об интересах всего государства: беззаконие и насилие, против кого бы оно ни было направлено, не может быть допустимым в цивилизованном государстве».

Выступая 29 июня 1906 г., И. Шраг открыто обвинил правительство в потакании тёмным элементам и подстрекании их на погромы. «Я твёрдо держусь того – говорил Шраг, - что вина за все это падает на центральное правительство, которое воспитало и вскормило эту клику истинно русских людей». Черниговский депутат считал, что правительство создало специальную погромную атмосферу, направленную на возбуждение национальной розни и национальной травли, что все погромы инсценированы совершенно одинаково. Говоря о событиях в Чернигове, И. Шраг раскрыл гнусную роль «Черниговских губернских ведомостей», которые наполнялись статьями, возбуждающими ненависть и презрение к еврейскому населению. Причём этот официоз издавался на казённые средства. Крестьяне заранее приглашались в Чернигов на определённый день, чтобы бить «жидов», а в процессии вместе с черносотенцами шёл

губернатор. Называя среди иных вдохновителей погромов пресловутого М. Лилеева, Шраг отмечал, что он не только не привлечён к ответственности, но и теперь «персона грата» у местной администрации. В Новозыбкове же знак к погрому был дан помощником исправника, и этот помощник и теперь процветает.

И.Шраг указывал на положительную роль самообороны в предотвращении погромов и подчёркивал, что полиция путём проведения арестов и отобрания оружия уничтожила её. Депутат высказал уверенность, что, пока существует старый режим и его защитники, Россия не ограждена от погромов, ибо создалась такая атмосфера, которая может быть уничтожена только радикальными изменениями. Это смелое выступление было встречено аплодисментами.

Февральская революция 1917 г. дала мощный импульс национально-освободительному движению. Несмотря на возраст и слабое здоровье, Шраг проявлял кипучую энергию и инициативу в общественных делах. Его назначили председателем Черниговского окружного суда, избрали руководителем местного комитета партии украинских социалистов-федералистов. Он работал в «Просвите», стал членом Центральной Рады. Выступая на заседании городской думы, куда его избрали гласным, он выразил удовлетворение тем, что рухнул старый порядок, прекратился гнет.

Настоящий патриот Украины с уважением относился к деятелям еврейского национального движения. 30 декабря 1918 г. в Чернигове состоялось траурное собрание, устроенное местной сионистской организацией, посвящённое памяти известного общественного еврейского деятеля, члена сионистской организации Н.С. Сыркина. Почтить его память пришли Илья Людвигович Шраг и его сын Николай – бывший заместитель председателя Центральной Рады.

Умер И.Л. Шраг 11 апреля 1919 г. в Чернигове. Организм старого человека не преодолел простуду. Память Шрага почтили панихидой во Владимирском соборе в Киеве. Сюда прибыли посланцы Чернигова, известные украинские деятели, пригласили украинский хор. Безусловно, это была огромная утрата не только для украинского народа, но и для еврейского, настоящим другом и защитником которого был Илья Людвигович Шраг.

Еврейские вести (Киев). – 1997. – № 17 – 18.

ВАДИМ ПРЕКРАСНИЙ: До 120-річчя з дня народження Вадима Львовича Модзалевського.

Саме так назвав В. Модзалевського в некролозі Павло Зайцев, вражений звісткою про передчасну смерть друга. Останнім часом про найкращого українського генеалога, як справедливо назвав його Сергій Білокінь, написано чимало. На підставі маловідомих і невідомих матеріалів автор цих рядків спробує змалювати яскраву постать цієї людини.

Вадим Львович Модзалевський народився 28 березня 1882 р. у Тифлісі. Він походив зі старого українського козацького роду, предки якого відігравали видатну роль в житті Стародубщини XVII-XVIII ст. Неабияку роль в становленні молоді людини відіграло родинне виховання.

Батько - Лев Миколайович був відомим російським педагогом кінця XIX ст., мати походила зі старого українського шляхетського роду Константиновичів. Старший Вадимів брат, Борис Львович, був видатним російським літературознавцем, засновником Пушкінського Дому в Петербурзі. Інший брат, Всеволод, захоплювався нумізматиною і разом з Вадимом зібрав чималеньку колекцію монет.

Навчався юнак в Петербурзі, в Першому Кадетському Корпусі. За згадками сучасників був улюбленцем всього Корпусу, мав різнобічні інтереси та запити духу. Зовнішній вигляд його запам'ятався назавжди видатному російському пушкіністу, емігранту Модесту Гофману: «червоно-

щокрий, повний, з рум'янцем і дуже красивий». Він любив музику, товаришував з майбутнім відомим композитором М. М'яковським, сам грав на флейті.

Три роки навчання в Миколаївському Інженерному Училищі (1899-1902) зробили з даровитого хлопчика гармонічно розвинену людину, м'яку, чутливу й прекрасно освічену. Вже тоді він почав свої історичні студії, переважно в галузі генеалогії. Через багато років М. Гофман зізнавався в приватному листі, що благоговів перед В. Модзалевським і той мав на нього дуже великий вплив. Підкреслимо, що таке враження справляла на людей зовсім ще молода людина. Восени 1902 р. В. Модзалевський обрав місцем служби Київ, який був центром українського наукового життя. Саме там остаточно визначилися його українські симпатії, почали з'являтися одна за одною статті - плоди серйозних архівних студій. За участь в гуртку офіцерів-саперів він був заарештований в 1906 р., але недовго пробув за ґратами і по звільненні мусив повернутися до Петербурга. Ні тоді, ні в майбутньому політика не приваблювала його. Впродовж 1906-1911 рр. В. Модзалевський працював офіцером-вихователем у Першому Кадетському Корпусі - своїй alma mater. І хоча дослідники вважають, що ця робота не задовольняла В. Модзалевського, перешкождала його науковій діяльності, все ж таки це не зовсім так. Недовга педагогічна кар'єра молодого історика залишила довгу і світлу пам'ять в сірих казенних стінах дореволюційного Корпусу. Вадим Львович любив дітей і постійно приділяв їм увагу. Вихованці в свою чергу ставились до нього не як до офіцера-вихователя, а як до рідного, старшого друга, на котрого вони дивились з захопленням і любов'ю.

Звичайно, замилювання українською старовиною було головним захопленням молодого Історика. В ці роки він готує до друку і видає перші томи «Малороссийского Родословника» - капітальної праці, яка забезпечила його авторові почесне місце в українській історіографії. В 1911 р. здійснилася мрія В. Модзалевського. Він переїхав до Чернігова, де обійняв посаду завідувача Музею Тарновського та обраний був на посаду керуючого справами Чернігівської архівної комісії, а водночас дістав посаду секретаря Чернігівського дворянства. Як у Петербурзі, де навколо нього було артистичне оточення - гурток видавництва «Сиріус», так і в Чернігові він став центром місцевих молодих мистців, поетів і науковців. Згодом імена цих людей посіли визначне місце в українській науці, літературі, мистецтві. Назвемо хоча б Є. Онацького, П. Федоренка, А. Казку, П. Савицького, В. Шугаєвського, П. Тичину. В своїх недрукованих спогадах відомий чернігівський археолог і краєзнавець Юрій Виноградський писав на схилі віку, що Вадим Львович був людиною спокійного характеру, ніколи не виявляв почуття переваги в знаннях історичних матеріалів і художніх цінностей, але своїми знаннями без будь-якого натяку на цю перевагу, допомагав молоді, яка до нього тягнулася. Старий дослідник згадував як вразила його чудова бібліотека і зібрання рідкісних виробів місцевих гут. І сам власник цих скарбів, красивий, спокійний і лагідний, він чарував усіх, хто з ним зустрічався. Кожний, хто звертався до нього, відчував теплоту й світло, що йшли від нього, від його розумних і привітних очей.

Через багато років, в приватному листі Євген Онацький згадував: «Про Вадима Львовича зберігаю найкращі спогади, - це була золота, надзвичайно мила й хороша людина! Занадто рано нас покинула...» Один з друзів і колег Модзалевського Володимир Міяковський в своїх чернеткових записах відзначав, що Вадим Львович легко й швидко сходився з людьми, а з ким він сходився, легко ставали його великими друзями, що здатні були «за честь его принять оковы». А яка щира дружба в'язала В. Модзалевського й Ю. Нарбути! Як відзначав видатний український історик Олександр Оглоблин, бурхливий і нестримний дух Нарбути шукав тихої й відданої, глибокої й «умної» дружби. Він ставив великі вимоги до неї і навряд чи в його оточенні знайшлася інша людина, яка більше, або так само відповідала б цим вимогам, ніж Вадим Модзалевський. О. Оглоблин високо цинив вченого, а згодом полюбив заочно і як людину. Хоча він ніколи не бачив В. Модзалевського, однак дав яскраву стислу характеристику, яку дозволимо собі тут навести: «тонка, вразлива, аристократична натура, він поєднував у собі високу, рафіновану культуру вченого й естета з чарівними рисами сердечної й милої людини».

Навесні 1918 р. В. Модзалевський переїздить до Києва і активно включається в розбудову української національної культури. Багато чого встиг він зробити в ці останні роки, але все це позначилося на його слабкому організмі. М.Гофман писав, що в нього стали траплятися випадки анемії головного мозку, які кілька разів заставляли друзів думати про близький кінець. Тяжка була для В. Модзалевського осінь 1919 р., коли в Київ прийшли добровольці. Він зазнав несправедливих звинувачень у роботі «на большевиків», друкуванні українських прокламацій, бездіяльності, бюрократизмі. Історик гостро переживав ці атаки і відставку. Відомий мистець Георгій Лукомський в одному з своїх еміграційних видань зазначав, що люди ті сприяли смерті Модзалевського. Однак і в ці важкі часи він не замкнувся в собі, в одних лише справах. Його гостинна кімнатка в помешканні Нарбута стала притулком для всіх київських художників, письменників, учених і журналістів. П.Зайцев згадував, що там збиралися люди, які тримали в своїх руках нерви культурного життя Києва. Відбувалися дискусії, обговорювалися літературні плани. Відпочивали душі, дотепи й сміх чергувалися з музикою й співами, з декламаціями нових поезій. Там повстала й «Academia vegabunda» – жартовливе об'єднання київської літературної й мистецької богеми, що прибрала собі форму й стиль XVII ст. «Згадую ту любов, - писав П.Зайцев, - ту повагу велику, яку всі, хто знав В. Л-ча і мав щастя з ним зблизитися, виявляли до нього». В червні 1920 р. В. Модзалевський захворів дизентерією і з перших днів хвороби друзі його очікували близького, неминучого кінця. Слабкий і змучений організм не витримав, і 3 серпня 1920 р. не стало великого знавця й людини, якої не забути. Подиву гідний внесок В. Модзалевського в галузі історії, генеалогії, архівознавства, археографії, мистецтва, охорони пам'яток старовини. І можна цілком погодитися з М. Гофманом, який вважав, що якби інакше склались умови його особистого існування - життя Вадима Львовича Модзалевського було б життям і діяльністю виключно видатної людини.

Наш голос (Нью – Йорк). – 2002. – № 7 – 9. – С.8 – 9.

НЬЮ-ЙОРК ОЧИМА ВАЛЕНТИНА ШУГАЄВСЬКОГО

Чимало унікальних відомостей про життя, працю, наукові здобутки українців за океаном можна знайти в епістолярній спадщині колишніх скитальців. На превеликий жаль, листи свідомо чи ні нищаться і лише невелика їх частина зберігається в нащадків або трухлявіє в архівах. Вивчаючи життя та наукову діяльність найбільшого українського нумізмата, археолога, музейного діяча Валентина Андрійовича Шугаєвського (1884-1966), натрапив на його лист до Володимира Міяковського в табір Ді-Пі Сомме-Казерне (Авгсбург) з 16-18 травня 1948 р. На цьому місці подаю найважливіше з цього напрочуд цікавого листа.

Наприкінці вересня 1943 р., разом з іншими вченими, В. Шугаєвський залишив Київ. Шлях його проліг до Львова, а потім до Праги. Але спочатку перебув місяць у німецькому переходовому таборі у Верхньому Шлезьку. На початку 1946 р. втікача запроторили під конвоем до радянського табору в Дейвице. І хоча йому вдалося досить швидко “отжаловать”, нечемно не лишивши адреси, життя в Празі ставало небезпечним. Радянські репатріаційні комісії полювали за біженцями, шукали і Шугаєвського. Деякий час доводилося переховуватися у знайомого чеха. З часом пощастило дістати за цигарки добрі документи старих емігрантів. А один добродій з поліції допоміг із закордонними паспортами. Брат посилено клопотався у Вашингтоні щодо візи. Подолавши цілу низку проблем, подружжя Шугаєвських з донькою через Францію й Англію вирушили до Америки.

І ось, нарешті, 25-го серпня 1947 р. – Нью-Йорк. Втікачів з Європи зустрів брат з дружиною, і незабаром вони опинилися в маленькій напівтемній кімнатці. Доводилося з цим миритись, бо на той час в Нью-Йорку була квартирна криза і знайти щось пристойне було тяжко. В. Шугаєвський відверто зізнавався, що загальне враження, і то майже у всіх, хто приїздили до

міста, негативне. Надзвичайно поганий клімат – спека влітку, а у вересні просто нестерпна, в супроводі вогкості, дуже різкі зміни температури, навіть протягом одного дня, міцні гострі вітри, які збивають з ніг і ламають парасольки під час дощу. Особливо вразила старого скитальця забрудненість міста. Незвичний для вихідців з Європи бруд на вулицях, завалених шматтям, газетами, великою кількістю окурків, залишків їжі, кісток, помаранчевих шкірок, битого скла, картонів від коробок тощо. Взимку деякі вулиці просто перетворювалися на помийниці. Публіка, за спостереженнями В. Шугаєвського, досить груба, невитримана, особливо негри та напівнегри. В районах, де живуть негри, білі не живуть, бо там просто небезпечно жити. На праці чималий визиск, причому робітники нефізичної праці діставали значно меншу платню. Канцелярські або канторські службовці діставали на тиждень 30-60 доларів, робітники ж 50-100 та вище. Людині за 50 років, особливо інтелігентній, майже неможливо дістати будь-яку працю (навіть американцю), бо він вважається вже “нездібним до праці”. А в 65 років просто звільняють з праці, навіть фахівців (за винятком найвидатніших). Досвід праці на малих підприємствах отримала дружина вченого – Поліна Григорівна. Вона пробувала шити в кравецьких майстернях, але через два місяці змушена була кинути, не витримавши напруження.

Зрозуміло, що через свій вік та незнання англійської мови В. Шугаєвський навіть не робив спроб шукати собі якоїсь праці в американських установах, бо вважав це цілком безнадійною справою. Він звернувся до проф. Миколи Чубатого, який був представником головного допомогового комітету. Але той нічим не допоміг, бо жодних українських установ не було, і взагалі якоїсь “інтелігентної” праці – теж. Єдине, що було запропоновано старому вченому, - це праця прибиральника десь на фабриці, переважно вночі. Але на пропозицію, зі зрозумілих причин, він не пристав. Досить цікаві спостереження і висновки В. Шугаєвського щодо наукового і культурного життя українців в місті. Вкупі з головою товариства “Самопоміч” інженером Красноносом він розіслав проспекти науково-популярних лекцій багатьом українським організаціям (майже всі мали клубний характер), але відповідь була отримана від... двох! Незабаром утворилася філія Наукового Товариства ім. Шевченка, і майже кожної суботи відбувалися лекції на різні теми. Принагідно зазначу, що і зараз гарне приміщення НТШ на 4-й авеню привітно запрошує фактично кожної суботи на засідання і конференції усіх, хто не байдужий до української історії й культури. Правда, в перші роки його існування публіка відвідувала ці лекції дуже неохоче. Скажімо, на лекції Шугаєвського було осіб 50, і це був чи не аншлаг, хоча в Нью-Йорку жили в той час десятки тисяч українців, а про лекції було кілька оголошень в “Свободі”. Публіка взагалі сіра й некультурна, “улаштувались, мають свої “бізнеси” або добру працю, понабудували будинків, їдять, п’ють, танцюють – от і все...” – писав у листі старий учений.

Деякі речі він просив В. Міяковського тримати при собі, але враховуючи відстань більше ніж 50 років від тих часів, дозволю собі оприлюднити їх. В. Шугаєвський помічав, що інтелігенція – головні галичани – не дбала і не дбає про серйозну культурну роботу, а тепер, як йому стало відомо, просто палки втикає, бо боїться, що новоприбулі потягнуть маси за собою, і вони, старі емігранти, головні галичани, позбавляться свого впливу на маси й своїх теплих місць. І хоча Шугаєвський не міг твердити, що це дійсно так, але, безсумнівно була глуха, а іноді й відверта ворожість галичан до наддніпрянців, яких всіляко підтримувало уніатське духівництво. На думку вченого, непорозуміння між УВАН і НТШ були не боротьбою двох установ, а боротьбою наддніпрянців і галичан. У нього склалося враження, що останні хочуть вести перед, хоч для цього не мають достатніх підстав. Між іншим, і теж конфіденційно, повідомляв автор листа про ставлення М. Чубатого до УВАН. Останній з іронією відзначав: “Яка там Академія Наук може бути на еміграції! Іграшки...” і додавав: “Там науковці не мають жодної праці, не знають, що робити, а до праці звикли. От і вдарилися до науки...” Справжній учений, який все свідоме життя присвятив науці, Шугаєвський з обуренням відзначав таку точку зору на науку, підкреслюючи, що то є точка зору галичанина на науку. На цьому місці мушу

констатувати, що деякі, можливо, не принципові протиріччя між двома найбільшими українськими науковими установами, на жаль, не канули в Лету.

Між іншим, В. Шугаєвський сповіщав про один красномовний факт. У великому універсальному магазині Gimbels (зараз не існує. – Г.К.) він бачив кілька десятків монет в конвертиках з написами рукою М.Г. Захаревича, який визначив ці монети наприкінці 20-х рр. Колишній завідувач нумізматичного відділу Лаврського музею, зрозуміло, був вражений цією знахідкою. Як потрапили ці монети до Нью-Йорка? Скільки їх тут було і що з іншими збірками? Не володіючи англійською мовою, старий фахівець міг лише дізнатися, що їх було куплено у Вашингтоні, здається на аукціоні. Від себе додам: доля українських історичних та культурних цінностей в той час (і не тільки) була не менш трагічна від долі людей.

Зі свого боку вчений намагався щось зробити для розгортання в Нью-Йорку українських наукових осередків. Пробирав підняти питання про організацію Українського музею, знайшов співчуття у деякого із заможних людей, які обіцяли матеріальну підтримку. В листі він просив надіслати устав Музею-Архіву при УВАН, який би допоміг йому в організації тут музею, а існування його, навіть у бідолашних бездомних біженців, на думку Шугаєвського, мало справити враження на деякого з тих людей, у кого серце ще не зовсім заплило жиром і збереглася певна національна самосвідомість. На перешкоді більш плідної організаційної роботи вченого було те, що мешкав він досить далеко від місць, де купчилися українці, практично вся хатня робота лежала на ньому, доводилося чимало часу витрачати на вивчення англійської мови, писати листи й, звичайно, продовжувати наукову працю. Істориків чи археологів на той час в Нью-Йорку не було, окрім Чубатого, в якого не знаходив співчуття та й особливого бажання до науково-громадських справ.

І все ж життя йшло вперед. Згодом В. Шугаєвський очолив філію Музею-Архіву УВАН у Нью-Йорку, яка підготувала ґрунт для переїзду сюди УВАН з Німеччини у 1950 р. Сам учений отримав працю заступника редактора українського відділу “Голосу Америки”. І до кінця життя продовжував досліджувати проблеми нумізматики. Помер Валентин Шугаєвський у Нью-Йорку 2 листопада 1966 року.

Міст (Торонто). – 2003. – 30 жовт.

АРНОЛЬД МАРГОЛІН ТА ІЛЛЯ ШРАГ: Невідома сторінка українсько-єврейських взаємин

Яскравою і майже невідомою сторінкою українсько-єврейських взаємин у минулому столітті є дружба і співпраця політика і адвоката Арнольда Марголіна (1877-1956) та “славного українського діяча” (за висловом М.Грушевського) Іллі Шрага (1847-1919).

В свій час нижче підписані автори опублікували статтю про І.Шрага під промовистою назвою „Друг єврейського народу». На жаль, тоді ми не мали доступу до надзвичайно важливої книги А. Марголіна „Україна і політика Антанти». В ній автор зазначав, що в єврейських колах Чернігівської губернії ім'я І. Шрага було оточено ореолом праведника та друга єврейського народу. До речі, цю книгу А. Марголін присвятив пам'яті М. Е. Мандельштама та І. Л. Шрага. В свою чергу, відомі українські діячі минулого століття вважали А. Марголіна українським державником та великим приятелем українського народу.

В житті цих людей було багато спільного, що врешті-решт привело їх один до одного. Арнольд Марголін народився 4 (17) листопада 1877 р. в Києві. Його батько був значним судовласником, мати активно займалася добродійною діяльністю і мала великий вплив на сина. Після закінчення гімназії юнак вступив на юридичний факультет Київського університету. Закінчивши його, продовжив навчання в Ляйпцігу та Ліоні. Ще в студентські роки Марголін виступав проти утисків євреїв, став активним членом Союзу „За рівноправ'я євреїв Росії».

Молодий адвокат активно і успішно захищав права євреїв, які постраждали від погромів, що прокотилися по імперії на початку ХХ ст. Разом з відомими російськими адвокатами він брав участь в захисті М.Бейліса. Його не задовольнив виправдальний вирок, і він шукав справжнього вбивцю. За цю діяльність був виключений з Палати юристів і змушений виїхати до Петербургу. Там став активно співпрацювати в поміркованій Народно-соціалістичній партії. Революцію 1917 року він сприйняв як можливість повернутися до Києва. Вже в еміграції А.Марголін згадував, що з дитинства любив Україну. Розумів мову, звичаї, пісні українців. Його дочка, Любов Марголіна писала, що батько часто брав дітей в подорожі по Дніпру та Десні на пароплавах. На зупинках діти гралися і прислуховувались, як батько вів довгі розмови з селянами і візниками по-українськи.

З раннього періоду своєї діяльності А.Марголін був зв'язаний з українськими демократичними колами. Після революційних подій 1905 р. відома його участь, як оборонця, в справі молодих українських діячів, серед яких був Андрій Ливицький. Погляди А.Марголіна формувалися під впливом С. Єфремова, А.Саліковського, А.Ніковського та інших відомих українських громадсько-політичних і наукових діячів. В 1917 році А.Марголін вийшов з партії народних соціалістів та зголосився до партії українських соціалістів-федералістів, яка охоче прийняла його. В своїй книзі споминів А. Марголін зазначав, що в цій партії був зосереджений увесь цвіт української інтелігенції.

Ілля Шраг народився 23 серпня (ст.ст.) 1847 р. в містечку Седнів на Чернігівщині. Батько його, виходець з Саксонії, був лікарем у маєтку поміщиків Лизогубів, мати походила з родини дрібнопомісних дворян Колодкевичів. В зв'язку з гімназичним протестом йому довелося складати екзамени екстерном. У 1865 р. поступив до Петербурзької медико-хірургічної академії, але вже в 1867 р., перейшов на юридичний факультет університету. Виключений за участь у студентському русі, І.Шраг витратив кілька років для здобуття ступеня кандидата юридичних наук. Незважаючи на те, що професор О.Кістяківський пропонував йому працю на університетській кафедрі, молодий юрист повернувся до рідного міста, щоб залишитися тут назавжди. Кар'єра адвоката розвивалася цілком успішно. З часом І.Шраг зажив слави одного з кращих фахівців в Україні. Активний захист покривджених і гноблених селян він поєднував з земськими та міськими справами. Але головною метою його життя було служіння національному визволенню та культурному відродженню України. Напівнімецьке походження аж ніяк не перешкоджало йому з дитинства відчувати себе українцем. З часом І.Шраг стає не тільки центральною постаттю серед чернігівських українців, а й одним з найвидатніших діячів українського національного руху. І.Шраг рішуче виступав проти атисемітської політики влади, гостро засуджував тих, хто провокував і провадив погроми. Авторитетний юрист вдавався до різних заходів захисту єврейського населення Чернігівської губернії. Коли спалахнув погром в Чернігові, він відіслав дві телеграми голові російського уряду С.Вітте з вимогою втрутитися. Відвідував губернатора, щоб не допускати погромних дій, звинувачував натхненника ніжинського погрому проф. М.Лілеєва. Найбільш повно і сміливо викрив погромну політику уряду, який викормив „істинно русских людей» І.Шраг на засіданнях Державної Думи. Звичайно, чорносотенці не могли простити йому захист євреїв і погрозували смертю. В автобіографії І.Шраг писав, що зберігає два листи з погрозами смертю йому і всій його родині.

Отже, не дивно, що ці дві непересічні постаті познайомилися і стали друзями на все життя. А. Марголін в своїй книзі вказував, що близьк і дружні стосунки з Іллею Шрагом у нього встановились з часів виборів до 1-ої Державної Думи. Автор писав, що вся Чернігівська губернія знала і гаряче любила Шрага, а селяни інакше і не називали його, як „батько Шраг». Він відзначав прямоту і правдивість Шрага у відстоюванні інтересів всіх гноблених. Був за словами А.Марголіна, талановитим оратором, досвідченим адвокатом, незмінним на відповідальних посадах в земстві і на міській роботі. З великою теплотою згадував А.Марголін про людські якості І.Шрага. Особливо відзначав „прекраснодушний» характер, повсякденні стосунки з

навколишніми людьми. Суворий до себе, він прощав іншим їхні життєві гріхи і засуджував лише тих, хто зловживав своєю владою на шкоду народів. Ніколи зле не говорив про інших, не заздирив. А.Марголін писав, що хата Шрагів славилася гостинністю самого господаря, його дружини і всієї родини. І що цікаво, в цій хаті бували всі - від найближчих друзів до назапекліших політичних противників Шрага. Неодноразово бував в цьому домі і сам А.Марголін. В особистому архіві Шрага є кілька листів від А.Марголіна. В них йдеться про різні юридичні справи, але головна увага присвячена передвиборній кампанії, яка розгорталася восени 1917 р, на Чернігівщині. Скажімо, в листі від 23 листопада 1917 р. А. Марголін повідомляв, що не може бути в Чернігові на мітингу, і дуже шкодував, що поїде до Петербургу, не побачившись з Іллею Людвиговичем та його дружиною Елизаветою Ісааківною. „...Я за останній час звик до того, щоб бачитися і бути з Вами часто», - писав А.Марголін. В листі він обговорював питання співпраці Трудової народно-соціалістичної партії, до якої належав, та партії українських соціалістів-федералістів, одним з чільних членів якої був І.Шраг. Цікаво, що А.Марголін радив І.Шрагу виступити в синагозі з невеликою промовою, очевидно, для дієвішої агітації серед єврейського населення. Далі Марголін пояснював, що агітація сіоністів забрала багато безпартійних голосів. Як висловлювався А.Марголін, „сіоністи розікрали значну частину мого посагу». Автор листа запевняв І.Шрага, що в разі його обрання до Установчих Зборів, він буде вважати себе не тільки представником трудовиків, а наскільки це буде можливим захищатиме також інтереси українських соціалістів-федералістів. Газета „Чернігівський край» від 13 жовтня 1917 р. вмістила список кандидатів до Установчих Зборів від блоку партій трудовиків і українських соціалістів-федералістів. І перші місця там займали І. Шраг та А. Марголін. В листі від 3 січня 1918 р. А. Марголін пояснював причини поразки блоку партій і проникливо змальовував подальші перспективи. Він вважав, що в тодішньому вигляді Установчі Збори за своїм складом значно слабші в моральному відношенні і розумовому авторитеті, ніж 1-ша Державна Дума. Із задоволенням згадував дні, які провів в родині Шрага. Ще в одному недатованому листі А.Марголін писав про „отдохновеніє», яке знайшов в домі Шрага і яке „предвкушає» напередодні нового приїзду, знаючи гостинність подружжя Шрагів.

В наступні бурхливі місяці 1918 р. друзі, очевидно, зустрічались, а можливо і листувались. Обидва поринули в розбудову української державності. І.Шраг був обраний членом Центральної Ради і, незважаючи на поважний вік, не пропускав майже жодної сесії. А.Марголін був членом українського Генерального суду, потім - заступником міністра закордонних справ. Під час Директорії він був членом української делегації на мирній конференції в Парижі, відтак - головою української місії в Лондоні. 11 квітня 1919 р. в Чернігові, по суті під хатнім арештом, помер його друг Ілля Шраг.

А. Марголін прожив іще багато років. У 1922 р. він переїхав до США. Далеко від Батьківщини він активно обороняв позиції української державності. Став відомим юристом. Виступав з лекціями, писав статті, видав кілька книжок. З перших кроків діяльності Української Вільної Академії Наук у США А. Марголін став її активним співробітником, був ініціатором заснування Комісії для вивчення українсько-єврейських відносин. Сучасники відзначали високі моральні якості цієї людини. А. Марголінові були притаманні велика особиста культура, лояльність до приятелів, готовність допомогти, ввічливість і скромність - риси, котрими відрізняються справді великі люди.

А. Марголін пішов з життя 29 жовтня 1956 р. Його смерть не залишилась непоміченою. Українські газети помістили некрологи, а пізніше і статті про нього. „Нью-Йорк Таймс» негайно відгукнулася статтею про А.Марголіна. За влучним висловом видатного українського громадсько-політичного діяча, вченого і президента УВАН Михайла Ветухова, інтелектуал на службі ідеї української демократичної державності, А.Марголін навіки лишить у пантеоні борців за незалежну демократичну Україну.

Дві постаті, дві долі. Кожен прожив довге і активне життя. А.Марголін та І.Шраг дуже багато зробили для українського і єврейського народів. Їх дружба і співпраця мають бути гідно поціновані істориками і слугувати прикладом для подальших дружніх взаємин двох народів.

Свобода (Нью – Джерсі). – 2004. – 5 листоп.

[Рецензія на збірник статей „Чернігівщина incognita”]

На щастя, або на жаль істориків та краєзнавців лишається ще багато «білих плям» в нашій далекій й не зовсім віддаленій історії. Зі свого досвіду участі в краєзнавчому русі на Чернігівщині мушу стверджувати, що місцеві дослідники мають неабиякі успіхи у вивченні нашого минулого. Видано чимало публікацій, провадяться конференції, виходить журнал *Сіверянський літопис*. І ось у мене «свіжий» авторський примірник нового цінного збірника. Як відомо, популярна київська газета *День* започаткувала проект з видання книжок, що містять маловідомі факти з історії України. Дві книги: *Україна incognita* і *Дві Русі* стали помітним явищем в українському книговидавництві і взагалі культурному житті країни. Саме вони надихнули чернігівців на виконання аналогічної роботи - підготовки історико-краєзнавчого альманаху *Чернігівщина incognita*.

Ідея цього видання належить заступнику голови Чернігівської обласної державної адміністрації Віктору Тканку. Справедливості ради слід відмітити моральну підтримку і поради головного редактора газети *День* Лариси Івшиної. Кілька поколінь українців, в тому числі і чернігівців, зі зрозумілих причин не знали свою історію. І на превеликий жаль, по суті, не знають її і нині. «Ця книга-спроба авторів, осмисливши минуле, сказати читачеві, як жити далі, що залишити в житті з тих цінностей, які здобуті попередніми поколіннями, а що необхідно повернути із втраченого», - таким є резюме редколегії, винесене на останню сторінку обкладинки книжки. Участь в збірнику взяли 52 автори, більшість з яких, зрозуміло, чернігівці, інші - кияни, а також зарубіжні дослідники. 55 нарисів, публіцистичних та журнальних статей розміщені в таких розділах, як «Чернігівщина крізь віки», «Забутими стежками», «Сторінки кам'яного літопису», «Духовні скарби», «Слід в історії», GENIUS LOCI та «Із минувшини - в сьогодення». В кінці подана хронологія подій на Чернігівщині. У книзі вміщено 140 фотоілюстрацій з фондів обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, державної обласної універсальної бібліотеки ім. В.Г. Короленка, художнього музею та приватних колекцій. Окремі з них є рідкісними. Звертає на себе увагу вдале й якісне поліграфічне оформлення книги. На обкладинці використаний фрагмент картини художника Петра Андрусіва «З'їзд князів».

Вартість альманаху зумовлена вже тим, що в ньому взяли участь найкращі сили інтелектуальної еліти Чернігівщини. Авторами нарисів та статей є знані далеко поза межами Чернігова історики та археологи, музеїсти і бібліотекарі, письменники й журналісти. Зазначу, що значна частина матеріалів, що увійшли до книги, вже була опублікована в різних виданнях. Проте, розміщені в періодиці, часом малопрístupної для широкого загалу, вони могли пройти повз увагу читачів. І тому цілком доречно було зібрати найважливіші статті і нариси в цьому альманахові. Разом з тим слід відмітити, що окремі сюжети замовлялися фахівцям і, як слушно вважає головний редактор доцент О. Коваленко, деякі з них звучать несподівано і ламають усталені стереотипи. Наведу деякі приклади. В нарисі Людмили Студьонової «Незнаний Коцюбинський» подані невідомі і замовчувані факти з особистого життя класика української літератури, його дітей. Знаний чернігівський журналіст і історик Сергій Павленко порушує усталену традицію розповіді про страшну трагедію міста Корюківки, спаленого фашистами у 1943р. Важлива, як на мене, публікація істориків Тамари Демченко та Сергія Бутка про український національно-визвольний рух на Чернігівщині. На основі маловідомих й невідомих матеріалів автори приходять до висновку, що і чернігівці зробили вагомий внесок у діяльність

ОУН-УПА. Між тим, ще донедавна ця тема ретельно замовчувалася, ба більше, вважалося, що національно-визвольного руху на території краю взагалі не існувало. Привертає увагу значна кількість статей, присвячених замовчуванню, або маловідомим постатям. На основі архівних і письмових джерел майстерно зображені персонали Св. князя Михайла Чернігівського, князя Свидригайла, Павла Полуботка, Олександра Русова, Аркадія Казки, Петра Савицького та інших діячів, так чи інакше пов'язаних з Чернігівщиною. Вважаю безперечною заслугою редколегії обраний антропологічний підхід до вивчення історії краю. Адаже в світовій, особливо французькій історіографії історична антропологія давно вже є важливішим аспектом наукових дослідів.

Не можна не відзначити вартісні статті про духовні скарби старої Сіверщини. Матеріали про стародавні архітектурні пам'ятки, святині Чернігова, Ніжина, колекції старовини повинні стати в нагоді широкому колу шанувальників історії й культури рідного краю.

Не переповідаючи змісту всіх розділів книги, висловлю лише думку, що її вихід є своєрідним підсумком копіткої й безкорисної праці ентузіастів-краєзнавців і надасть новий поштовх до поглибленого вивчення нашої минувшини. При підготовці другого тому альманаху (а такий намір, здається є), слід, на мій погляд, продумати, як краще розмістити матеріали по розділах. Адаже деякі нариси, скажімо, персоналісного характеру, як про Елана-Блакитного, або А. Казку чомусь увійшли не в розділ «Слід в історії», де йдеться про діячів Чернігівщини, а вміщені в розділ «Духовні скарби» і т. ін. На жаль, наклад видання всього 500 примірників, що, очевидно, не дозволить забезпечити всі бібліотеки, наукові та навчальні заклади і, звичайно, вчених та аматорів. Але сподіваюсь, що з часом буде можливість надрукувати додатковий наклад. Поза сумнівом, поява книги *Чернігівщина incognita* є гарним прикладом для представників інтелектуальної еліти в інших регіонах України активізувати вивчення «білих плям» в нашій історії і здійснити подібні видання. Насамкінець залишається побажати чернігівським історикам та краєзнавцям нових успіхів в їх благородній справі і нових вартісних книжок.

Укр. історик. – 2005. – Т. 42. – № 2 – 4. – С.343 – 345.

“МНОГАЯ ЛІТА” ОЛЕНИ МОГИЛЯНСЬКОЇ: До 100 – ліття від дня народження

11 серпня 1905 р. в Чернігові в старій українській дворянській родині Михайла Могилянського народилася третя дитина, яку назвали Оленою. Дитинство її та брата і сестер було овіяно глибокою та ніжною дружбою з батьками. Тата вони бачили не часто, але коли у нього з'являлася вільна година, він садив дітей біля себе і читав їм. На схилі віку Олена Могилянська писала, що їй важко передати значення цих читань в колі сім'ї. Тато читав їм Дікенса, Шекспіра, Шевченка, Л.Толстого, Коцюбинського, якого він дуже любив і перекладав на російську, інших класиків світової літератури. Діти дуже любили ці свята-читання. Вони занурювались в якусь особливу атмосферу начебто участі в творчості великих людей, отримували насолоду, як від гарної музики. Олена згадувала, що все це, звичайно, підносило в їх очах образ батька, міцніше об'єднувало родину. На її думку, самі ці читання виростили в її сестри і брата творчі початки. Цей вплив мав неабияке значення і для формування творчої особистості самої Олени. Освіту дівчина отримала в петербурзькій та чернігівській гімназіях, які на той час давали ґрунтовні знання.

У 1921-22 рр. Олена жила з батьком в Петрограді, де навчалась в балетній школі. До кінця життя вона зберегла особливу, “балетну” ходу – красиву, легку, пружну. Але, очевидно, на вибір професії вплинуло знайомство з журналістом Борисом Ісаєвим. Олена Могилянська вийшла за нього заміж у 1924 р. і переїхала до нього до Москви. Поступово вона “втягнулась” в журналістику і впродовж 20-30-х рр. працювала в різних виданнях, довший час в “Торгівельній

газеті”. Молода журналістка зі своїм чоловіком знали багатьох літераторів, художників, композиторів, політичних діячів, декого навіть близько, але ніколи, навіть на схилі віку, не любила “сипати” гучними іменами, хоча колись спостерігала їх зблизька.

Влітку 1938 р., через місяць-півтора після арешту чоловіка, прийшли і за Оленою Могилянською. Посадили в сумнозвісну Бутирку. У листі до автора цих рядків вона писала, що її протримали у в’язниці біля двох років, а потім як “соціально-небезпечний елемент” вислали до Красноярського краю. На цей час були розстріляні її старша сестра Ладя і брат Дмитро. На “волі” залишилась молодша сестра Ірина. Саме вона ранньою осінню 1941 р. привезла до селища Велика Мурта до Олени вже тяжко хворого батька. 22 березня 1942 р. М.Могилянського вже не стало. Великою душевною травмою для Олени та її сестри було те, що не збереглась могила улюбленого тата. “Це моє велике горе”, – зізнавалась вона мені в одному з листів. 1943 р. закінчився “строк” заслання, і Олена виїхала до Красноярська, де працювала бухгалтером.

В кінці війни був звільнений з ув’язнення її чоловік, але лише для того, щоб відбувати заслання в Норильську. Разом з ним поїхала і дружина. Під час заслання Б. Ісаєва двічі заарештовували, але через кілька місяців знову звільняли. Загалом же за 16 років позбавлення волі Олені Могилянській двічі повідомляли про те, що чоловіка розстріляли. А перші три роки – з 1938 до 1941-го – вона про чоловіка взагалі нічого не знала... На засланні Б. Ісаєв був позбавлений можливості працювати; працювала дружина, а йому доводилося займатися городом і хатнім господарством. У 1949 р. їм дозволили переїхати значно південніше, в село Сухобузим, в тому ж Красноярському краї. Олена Могилянська користувалась повагою співробітників і керівництва. Їй (засланій) постійно довіряли возити бухгалтерські звіти до Красноярська, а одного разу – у 1943 р. – навіть до Москви. Чесність, почуття обов’язку, надзвичайна порядність – ці риси кидались у вічі всім, хто мав нагоду працювати чи зустрічатись з цією жінкою. Слід відзначити особливі, безхмарно-любовні відносини Олени Могилянської та її чоловіка. І хоча в Б. Ісаєва це був другий шлюб, до того ж він був на дванадцять років старший за дружину, характер їх відносин був чи не найвищим ідеалом стосунків між чоловіком та жінкою. Племінник Олени Олександр Саф’ян з захопленням писав авторові цих рядків про незабутні враження від спостерігання взаємин між його тітонькою й дядьком. Взаємоповага, повне розуміння слів, справ, інтересів один одного, постійне прагнення догодити – це далеко не все, чим характеризувалась їх любов і взаємна повага. Олександр признався мені, що бачив у характері їх відносин справжній ідеал, і мріяв побудувати такі ж в своїй майбутній сім’ї. У Б. Ісаєва від першого шлюбу було двоє дітей, в яких були свої діти. Вони дуже поважали Олену. Взаємні відвідини були постійним, навіть через 20 років після смерті Б. Ісаєва. Цікаво, що питання про переїзд Олени до племінника вирішувався в Москві на сімейній “наradі” за участю дітей і онуків Б. Ісаєва!

Після реабілітації і переїзду до Москви у 1955 р. Олена Могилянська працювала в редакції “Піонерської правди”. Це був насичений період її життя: крім багатьох публікацій в різних виданнях, вона написала книжку казок, вела рубрику дитячих листів, зорганізувала дитячі виставки. Після виходу на пенсію, більше 30-ти років продовжувала активну співпрацю зі своєю газетою, була громадським літературним консультантом, виконувала різну редакторську роботу. Майже до самого виїзду з Москви відповідала на гори дитячих листів. О.Саф’ян згадував, що коли він приїздив до Москви, то допомагав тітоньці носити важкі торбини цих листів з редакції додому і в зворотному напрямку. Бачив, як її, майже 90-літню, чекали в редакції, раділи її появі. Вона була справжньою душевною подругою для порівняно молодих працівників.

Олена Могилянська ніколи не забувала про долю своїх рідних. У 50-ті роки почала клопотатись про реабілітацію сестри і брата. Мріяла про те, що будуть видані бодай окремі їх твори. З сумом повідомляла мені, що Микола Бажан ще у 1986 р. писав їй про книжку віршів брата Дмитра, яку планує видати Спілка письменників України. Але ні цей збірник, ні том вибраних творів батька, який десь у 1990 р. був готовий до друку, так і не побачили світ. “...Але

все це зникло з життя і в мене вже недостатньо сил”, – писала мені Могилянська в своєму останньому листі. Разом з тим, наукові пошуки автора цих рядків і знахідки невідомих фактів з життя М. Могилянського, особливо його останнього рукопису, викликали в неї велике зацікавлення. Віддана дочка неодноразово дякувала за публікації про батька, цікавилася справою дисертації, яку хотіла прочитати. Вона раділа, що люди будуть, нарешті, знати щось про її незвичайного батька і на землі залишиться якийсь слід від її родини. Мене вразило те, як згадували Олена та її сестра Ірина невинно знищених сестру і брата. Вони говорили про них, як про ...Живих. Начебто живуть вони в далекому місті. В розмовах траплялось, скажімо, таке: “М. Рильський – то великий друг Ладі”, або “Дімка написав вірш, який наша мама не схвалила, бо він їй показався хуліганським”. Розповідали про поїздки до Ладі в Дмитров, про богемне життя Дмитра в Харкові і інше. Але в цих споминах було тільки веселе і оптимістичне і майже нічого про трагедію, яка сталася. І чи не було це найвищим виявом любові до рідних, яких вже немає на світі? Перебуваючи в Москві у 1993 р., я мав щасливу нагоду зустрітися з Оленою Могилянською в її затишній квартирі. Горда постава сивої голови, з благородним і водночас простим обличчям одразу викликали велику симпатію і повагу до неї. Видно було, що перед тобою незвична людина. Упродовж кількох годин я мав незабутню бесіду з цією високоінтелектуальною і такою цікавою жінкою. На прощання подарувала мені кілька фотографій свого батька.

Не дивно, що вона мала величезний вплив на формування особистості свого єдиного племінника. У споминах про улюблену тітоньку О. Саф’ян зізнавався, що йому завжди хотілося наслідувати їй, звиряти свої вчинки з тим, як вона діяла в подібних ситуаціях. Один з головних законів, згідно яких жила Олена Могилянська було: “Я ні на кого не ображаюсь”. Була людиною з високим почуттям самоповаги, гордою, і образливість в будь-яких виявах була для неї принизливою. О. Могилянська була надзвичайно доброю і чутливою жінкою. Один з прикладів – ніжні стосунки з молодшою сестрою Іриною. Вони постійно листувалися (навіть з Норильська, Красноярська), розмовляли по телефону, часто їздили одна до одної, зворушливо піклувалися одна одною навіть в життєвих дрібницях. О. Саф’ян писав, що в своєму житті не зустрічав іншої людини з таким сприйняттям динаміки життя. Звичайно, старші люди так чи інакше стають консервативними. У цьому сенсі О. Могилянська так і не стала старше 20-25 років. Постійно цікавилася всім, що відбувалося навколо: розвитком суспільства, модерністськими явищами в мистецтві, літературі. Завжди мала свіже, необтяжене закостенілими догмами сприйняття оточуючого світу. Не уявляла свого життя без книжок, завжди слідувала за виходом новинок, читала до останнього дня життя. Можна говорити, що О. Могилянська мала веселий характер, ніколи не журилася, незалежно від настрою була душею будь-якої компанії, в тому числі і людей зовсім іншого віку.

Проживши майже все життя в Москві, О. Могилянська не забула української мови. Залюбки читала українські книжки, часом говорила мовою свого народу, вставляючи прислів’я і приказки. Часто згадувала рідний Чернігів, Київ. Упродовж 60-90-х років неодноразово відвідувала ці міста. За дорученням редакції їздила до Львова. Багато разів була у Дніпропетровську, де мешкала молодша сестра і улюблений племінник, який вважав її другою мамою.

Але невблаганний вік давав себе взнаки. В останньому листі до мене від 20 грудня 1997 р. Олена Могилянська з сумом писала, що “подарунок, надісланий мені долею –“многая літа” – не дуже завидний”. У 1995 р. вона погодилась переїхати з Москви до племінника до Дніпропетровська. Останні два з половиною роки вела активний спосіб життя, не було жодного дня, щоб вона, незалежно від погоди, не виходила на прогулянку. Пізньої осені 1997 р. було організовано виступ Олени Могилянської в бібліотеці для дітей і юнацтва, який пройшов при переповненій залі з великим успіхом. Разом з племінником вона ще планувала поїхати автом до Чернігова. Не судилося. 8 лютого 1998 р. Олени Могилянської не стало. Сповіщаючи автора цих

рядків про сумну звістку, О. Саф'ян писав: “Трапилося це 8 лютого цього року цілковито несподівано, впродовж кількох хвилин, і, гадаю, сама Олена Михайлівна не встигла нічого зрозуміти. Смерть її була легка, вона хотіла так піти, і Бог їй це дав. До цього вона вела активний спосіб життя, читала багато, цікавилась всіма подіями, котрі відбувались поруч і в оточуючому світі. Вікова нежить, певна річ, була присутня, але вона не була небезпечна, і ми вважали, що ще поживемо разом.” Упокоїлась разом з чоловіком на Новодевічому кладовищі. На траурну церемонію прийшли її колишні співробітники. О. Саф'ян приїжджаючи до Москви, зауважив, що хтось постійно підтримує порядок на місці їх вічного спочинку.

Остання представниця славного роду Могилянських, Олена Могилянська прожила довге, але нелегке життя. В ньому вистачало всього: втрата рідних, арешт і заслання, голод і поневіряння, але не втратила людяність, теплоту, жагу до життя. Була надзвичайно скромною. Ніколи нічого не просила. Згадувала і писала про всіх, крім себе. І тому, користуючись нагодою ювілею, присвячую цю невелику статтю світлій пам'яті цієї незвичайної жінки – Олени Михайлівни Могилянської.

Сподіваюсь, що шановні читачі простять мені за те, що передам зміст напису на звороті фотографії, надісланій в останньому листі з 20 грудня 1997 р.:

На добру пам'ять Шановному і дорогому Григорію Михайловичу Курасу.

Безмежно вдячна за Ваші талановиті праці про мого батька – українського Письменника Мих.Мих. Могилянського.

З глибокою пошаною, його дочка, Олена Могилянська.

Наше життя (Нью – Йорк). – 2005. – №4 (квіт.). – С. 5 – 7.

М. МОГИЛЯНСЬКИЙ ТА В. МІЯКОВСЬКИЙ – ДВА ВЗІРЦІ ШЛЯХЕТНОСТИ: З історії української інтелігенції

Серед видатних діячів науки та культури, які жили в минулому столітті, ці дві особистості вирізняються своєю неординарністю, неподібністю до інших. В них було багато спільного. Обидва були дворянського походження, отримали блискучу освіту. Інтелігенти в повному розумінні слова, вони жили високими духовними потребами, кохалися в літературі й мистецтві, мали спільні естетичні уподобання. Сповна скуштували сталінських репресій. І навіть смерть прийшла до них в один день – 22 березня, щоправда, з різницею в 30 років.

Коли відбулося їхнє знайомство, зараз встановити тяжко. Адже на початку ХХ ст. обидва мешкали в Петербурзі. І якщо вони не познайомилися особисто, не виключено, що чули один про одного. Напевно, відомо, що в липні 1923 р. М. Могилянський переїхав до Києва, і саме тоді й сталася його перша зустріч з В. Міяковським. Як видно з листа М. Могилянського з 25 липня 1936 р., цей липневий день був своєрідним ювілеєм початку його київського життя, що ознаменувався обідом у Міяковських. В цьому і наступних роках вони бачились часто. М. Могилянський був обраний на посаду керуючого справами Постійної комісії ВУАН зі складання “Біографічного словника діячів України”. У цій Комісії співпрацював і В. Міяковський. Але не тільки співпраця в Академії чи спільні естетичні смаки поєднали їх. Напевно, вони відчували духовну близькість один до одного. М. Могилянський часто відвідував родину Міяковських у їх казенному помешканні в будинку Архіву, який розташований на території Софіївського собору. Про це мені розповідала дочка В. Міяковського О. Міяковська-Радиш. Не знаємо, про що йшлося в їх бесідах. Високоерудовані люди, вони, очевидно, не обмежувались обговоренням буденних справ або книжкових новинок. Ймовірно, не обійшли вони болючих для М. Могилянського нагінок на нього з приводу оповідання “Вбивство” і заборони друкуватись. На мою думку, ніяких політичних розмов у них не було. На цьому місці слід зазначити, що і М. Могилянський і молодший за нього В. Міяковський належали до тієї частини старої

демократичної інтелігенції, що не влилася в еміграцію, а обрала позицію формальної лояльності щодо радянської влади, хоч і з неоднаковою мірою її сприйняття. Проте вони використовували найменшу можливість для праці на користь свого народу.

Але настав трагічний для української культури 1929 рік. Почалися арешти української інтелігенції. 21 серпня цього року був ув'язнений і В. Міяковський. Після тривалого слідства його заслали на 5 років за Полярне коло, в Кандалакшу. Після повернення до Києва у 1933 р. В. Міяковський не міг і думати про наукову працю. Жив з дружиною і донькою у маленькій кімнаті. Але чи не найболючішим було те, що мало хто з колишніх друзів і співробітників мали бажання спілкуватись з колишнім зеком. Його уникали, боялися говорити. Повернувшись із заслання, В. Міяковський ще застав у Києві свого старшого друга і мав можливість з ним спілкуватись. Але вже в грудні 1933 р. М. Могілянського було звільнено з ВУАН з характеристикою, яка фактично свідчила, що він є “ворог народу”. Всі його спроби добитися справедливості були марні. Не маючи змоги жити в Києві, він змушений був поїхати на Ведмежу Гору, де в концтаборі відбувала покарання його старша дочка Ладя. Звідти, а трохи пізніше з Дмитрова, де Ладя працювала на будівництві каналу “Москва-Волга”, він почав писати друзів. Слід наголосити, що М. Могілянський перебував у дочки як вільна людина, якщо взагалі можна говорити про “вільну людину” за тих часів. Звідти він їздив до Москви, Ленінграду. Тому неправильним є твердження історика І. Верби, який писав, що Н. Полонська-Василенко допомагала у з'ясуванні документами М.Могілянському, що відбував покарання в Карелії. Помілявся і визначний літературознавець П. Одарченко, який назвав М. Могілянського серед заарештованих, розстріляних і знищених каторжною працею в таборах і на засланнях видатних діячів України. Так, М. Могілянський був увільнений з Академії 2 грудня 1933 р. У звіті про діяльність соціально-економічного відділу ВУАН за 1933 р., між іншим, зазначалося: “... М.М.Могілянський займався вивченням нацдемівських петлюрівських діячів, бандитів, отаманчиків (Ангел), українських князів, поміщиків, сахарозаводчиків і попів, і зовсім ігнорував вивчення революційних діячів, особливо доби пролетарської революції і соціалістичного будівництва (Артем Ф.О.), Антонов-Овсієнко й інші”. Справді, в ті часи звільнення з праці та ще такою характеристикою неминуче вели, як мінімум, до арешту. Але, виходить, були окремі виключення. Мабуть, каральні органи чогось вичікували, а потім, можливо, і забули про нього. Тим паче, що “роботи” в них ставало все більше. Так чи інакше, М.Могілянський не був ані заарештований, ані засланий.

Листів В. Міяковського зберілось (і то дивом) лише кілька. А от листи М.Могілянського переховуються в дочки В. Міяковського. Вони мандрували з вченим шляхом Київ – Львів – Прага – Трасфельден – Авгсбург – Нью-Йорк. Один цей факт заслуговує на подив і велику повагу. З епістолярією вимальовується картина глибокої духовної і особистої близькості М.Могілянського та В.Міяковського. І це при тому, що вони були не зовсім подібні. Маю на увазі різницю в їхньому темпераменті та характері. Надзвичайно колоритна постать, з великим інтелектуальним потенціалом, М.Могілянський вирізнявся навіть серед славнозвісних імен київської інтелігенції тих часів. Відомий літературознавець Г.Костюк писав у споминах, що його вчитель проф.Б.Якубський, згадуючи про славетних людей, які бували в нього, говорив, що приходив “як патріарх Михайло Михайлович Могілянський”. Н.Полонська-Василенко, яка добре знала М.Могілянського і листувалася з ним, дуже влучно зауважила: “Могілянський був натура гаряча, він не міг взагалі розмовляти спокійно... не міг реагувати спокійно на те, що вважав шкідливим, непорядним”. В.Міяковський був більш врівноваженою людиною, надзвичайно принциповою, з чітко окресленими поняттями честі та гідності. Всім були відомі його високі моральні якості. В той же час український журналіст М.Кучер в статті про В.Міяковського писав, що з проф.Міяковським як з людиною нелегко було жити, не міг терпіти докорів, мав свої виразні симпатії та антипатії, від яких не хотів відмовитися.

Все листування просякнuto обміном думками про перевидання старих і вихід нових книжок, про публікації сучасних їм літераторів. М.Могилянський, який добре знав, скажімо, М.Рильського та П.Тичину, висловлював свої міркування щодо їхньої творчості. Вражає діапазон інтересів цих людей. Їх цікавили різноманітні ділянки інтелектуального життя. М.Могилянський мав чудову бібліотеку ще в Петербурзі, а потім в Києві. Після звільнення з Академії, залишив в Києві багато видань. В листах до В.Міяковського пристрасний бібліофіл часто згадував свої книжки і все сподівався врятувати хоча б частину з них. Н.Полонська-Василенко свідчила, що М.Могилянський був настільки закоханий у книжки, що волів тижнями не обідати, не витратити гроші на одяг, але купувати найдорожчі видання. Але в тяжкому для нього 1937 р. проза життя змусила його звернутися до свого друга з проханням продати, по можливості, частину книжок, щоб придбати калощі.

Як відомо, М.Могилянський був другом і перекладачем М.Коцюбинського і все життя відстоював його світле ім'я. В листах він спростовував перекирчування та відверті брехні стосовно М.Коцюбинського, його дружини Віри Устимівни, які появилися в літературних та наукових творах.

Але, очевидно, найголовнішим змістом листів є прояви особливої поваги та дружби до В.Міяковського. М.Могилянський не міг спокійно жити, коли не отримував хоча б коротеньких повідомлень від друга. Постійно просив, навіть благав писати, хоча б коротко. “Декілька слів від Вас – для мене бальзам цілющий”, - зізнавався він в листі з 1 вересня 1935 р. неодноразово згадував про зустрічі, товариські бесіди за кухлем пива. З присутньою йому емоційністю писав: “За півгодини візити до Вас, здається, віддав би півроку життя, хоч його вже, мабуть, небагато для мене лишилось”. Для Могилянського взагалі взаємини з людьми були найбільшим скарбом. Підкреслював, що серед людей, стосунками з якими особливо дорожив, В.Міяковський завжди незмінно стояв в перших лавах його численних друзів. Дуже переймався М.Могилянський здоров'ям родини В.Міяковського, хвилювався, коли хворіли його рідні. Він обурювався тим, що така творча людина повинна займатися не тим, до чого мала нахил і бажання з юнацьких років. З листів видно, що і В.Міяковський морально підтримував старшого за віком друга, заохочував до літературної праці.

В листах відчувається справжня любов до Києва, яка не полишала старого письменника до кінця життя. Відірваний від рідного міста, зізнавався другові: “Що стосується туги, то, знаєте, іноді ось здається достатньо мені пройтись по Володимирській горці, вдихнути наддніпрянського повітря, глянути на луки і ліси Чернігівщини, - розтаяла б моя туга безслідно і без залишку...”, - і водночас він розумів, що це є ілюзія.

Перед війною М.Могилянський відчував, що життя підходить до кінця, але листування було таке ж жваве, як у 1935-36 рр. Незважаючи на вік, тяжку хворобу, глибоку моральну травму, викликану втратою Ладі й Дмитра, він продовжував писати мемуари, підготував ще два романи, пробував себе в поезії, вивчав англійську мову. До речі, за думкою сучасного дослідника літературної творчості М.Могилянського С.Кривенка, якби романи Могилянського були опубліковані, неминуче стали б помітним явищем тогочасної прози, оскільки зачіпали гострі питання сучасності. Але якщо в попередніх листах М.Могилянський, як то кажуть, “виливаючи душу”, писав про неможливість друкуватися, боляче сприйняв той факт, що навіть не розглянули його спогад про цікаву бесіду з М.Коцюбинським тощо, то вже 5 серпня 1940 р. зізнався, що цінить становище невідомості і не хоче з ним розставитися. В цей час М.Могилянського, який на кілька місяців приїхав до Ленінграду, провідала пані О.Міяковська. Це сталося влітку 1940 р., бо 1 вересня цього ж року він писав В.Міяковському про радість від зустрічі з його донькою, яку пам'ятав маленькою дівчиною. Як розповідала мені пані Оксана, бесіда була, як то кажуть, “про погоду”. Друг її батька не зачіпав гострих тем, тим більше не згадував про долю дітей. Постарілий і посивілий письменник час від часу прикладав палець до уст і показував на стіни і стелю. Боявся, щоб їх не почули. В останніх листах яскраво відчуваються туга доживаючої свій

вік людини. Скажімо, в листі від 12 березня 1941 р. з Дніпропетровська, повідомляв, що від тутешнього життя абсолютно ізольований. Тільки по неділях грав в преферанс з вдовою Д.І.Яворницького та двома її сестрами. “Це у мене називається “жити повним життям” – додавав він з гіркою іронією. Н.Полонська-Василенко згадувала, що дружина Д.Яворницького Серафіма писала їй, що іноді вечорами до них приходив М.Могилянський, і вони дуже полюбили цього милого, культурного й нещасливого чоловіка. Останню листівку В.Міяковському М.Могилянський відіслав 5 червня 1941 р. ...

З початком війни старий та хворий письменник з молодшою дочкою Іриною в товарному вагоні був евакуйований до Красноярського краю. В останні місяці життя М.Могилянському довелося ще в 50-ті градусні морози заготовляти дрова в тайзі. Середня дочка письменника Олена згадувала, що батько ще щось писав, але, на жаль, ніяких записок після смерті не лишилось. Імовірно, то були листівки до друзів, в яких він цікавився їхнім здоров'ям, діяльністю Академії Наук УРСР. Деякі з них мені вдалося в свій час розшукати. Напівголодне існування і відсутність ліків прискорили кінець цієї змученої випробуваннями життя людини. Багато років тому племінник М.Могилянського, російський літературознавець О.Могилянський розповів авторові цих рядків, що причиною смерті було, як тоді казали, білокрів'я. М.Могилянський помер 22 березня 1942 р. в селищі Велика Мурта. На превеликий жаль, ще і зараз зустрічається хибна дата його смерті –1944 р. Могила М.Могилянського, на якій дочки одразу поставили дерев'яний хрест, не збереглася, про що з сумом мені писала О.Могилянська.

По іншому склалася доля В.Міяковського. Він залишився в окупованому німцями Києві. В неймовірно складних умовах війни і скитальщини продовжував займатися наукою. В 1945 р. разом з іншими вченими заснував УВАН. Був керівником Музею-Архіву Академії, віддаючи всі сили і час нагромадженню архівних і бібліотечних скарбів. “Висока постать зі шляхетним обличчям, відзеркалюючим такий же шляхетний характер, задумана й вічно зайнята – являлася одним із головних стовпів Академії. Це був насправду без перебільшення живий, гідний наслідування примір жертвенної відданості вільній українській науці, достойний згадки в анналах тої ж науки”, – писав відомий історик О.Домбровський. Помер В.Міяковський в шпиталі св. Луки у Нью-Йорку 22 березня 1972 р. До кінця життя він не забував свого давнього друга. Йому є свідчення. В одному з листів до О.Филиповича В.Міяковський писав, що на всі діла лишається мало часу, але треба виконати обов'язок перед пам'яттю деяких друзів, серед яких – Михайло Могилянський. Коли вийшла стаття – спомин про М.Могилянського Н.Полонської-Василенко, В.Міяковський написав їй розлогого й емоційного листа. В ньому він зізнався, що М.Могилянський є клаптиком його життя. “Ви розумієте тепер, – писав він, – як радісно мене схвилювало те, що Ви вперше згадали про Миха. Мабуть, багато людей, а з молодшого покоління ніхто не знає навіть імені цієї прекрасної людини”. Зазначав, що тепер, коли йому відомо про те, що друга нема на світі, можна писати про нього.

Авторові цих рядків пощастило отримати ще одне, і то дуже цінне, свідчення великої дружби М.Могилянського і В.Міяковського. В одному з листів визначний історик та громадський діяч М.Антонович писав мені про цих людей: “...Вони були душевними братами, як би це можна було висловити. Такої близькості душ мало хто міг зазначити... Пригадую, як Вол[одимир] Варл[амович] просто оживав, коли сходила мова на Мих Миха. Ту рідність душ можна було із слів В[олодимира] В[арламовича] дуже жваво вичути і пережити разом з ним”. І далі М.Антонович зазначав: “Я дуже вдячний, що мав нагоду говорити з В[олодимиром] В[арламовичем] про Мих Миха і через його призму “познайомитися” з Мих Михом”. На жаль, постійно зайнятий в УВАН, В.Міяковський не встиг написати спомини про друга. Про що залишається дуже шкодувати.

Насамкінець, висловлю думку, що дружба й долі М.Могилянського та В.Міяковського є цікавою і важливою сторінкою в науковому, духовному та повсякденному житті української гуманітарної інтелігенції 20-30-х рр. І з цього погляду, можливо, вона є цікавою не лише

історикам та літературознавцям. Залишається висловити щиру вдячність пані Оксані Радиш за використані матеріали з її родинного архіву та унікальні світлини, передані авторові.

Свобода (Нью – Джерсі). – 2006. – 1 верес.

ХОТІВ ОДНОГО - БУТИ ВІЛЬНИМ: ДО 40-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ СМЕРТІ ПРОФ. ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО

Різнобічна діяльність видатного історика, тюрколога, архівіста, музеєзнавця, публіциста, редактора, громадсько-політичного та культурно-національного діяча ще чекає на вичерпну книгу. На цьому місці зупинюсь на особі вченого як людини й подвижника української ідеї.

В.Дубровський народився 19 травня 1897 року в Чернігові, в родині священника. Після навчання в Духовному училищі й Духовній семінарії в Чернігові вступив у 1915 році до Ніжинського історико-філологічного інституту. Незважаючи на скрутне матеріальне становище, студент наполегливо й з великим інтересом вивчав історію України, виявляючи працездатність, акуратність, неабиякі здібності. Впродовж 1920-25 років викладав історію в Чернігові. Брав активну участь в науковому житті. Займаючи різні посади в радянських установах, змушений був писати антирелігійні статті, про революцію тощо. Все це, очевидно, дало підставу С. Єфремову в своїх щоденниках називати його не інакше, як «комуніст Дубровський». До речі під час інтерв'ю з американським еміграційним чиновником у 1951 році йому довелося спростувати цей факт. В.Дубровський не тільки ніколи не вступав до партії більшовиків, але, на мою думку, вже тоді в нього визрівав внутрішній протест проти советської влади. Не дивно, що пізніше в матеріалах ГПУ про Чернігівське наукове товариство було зафіксовано, що його діячі, в тому числі і В.Дубровський, працюють в ім'я Соборної України, а сам він названий «фашистом».

У 1925 році В.Дубровський переїхав до Харкова. Плідна й різнопланова діяльність була перервана арештом у листопаді 1933 року. Вченого звинуватили в «контрреволюційності» й «буржуазному націоналізмі» й запроторили в концтабір на 5 років. Припинення під час допитів, а потім нелюдські умови праці на Забайкаллі зробили історика переконаним ворогом комунізму. Весною 1939 р. В.Дубровський був звільнений, але сумнозвісне правило «мінус 42» не дозволяло йому жити по великих містах. Не прийняли його й до докторантури. Колишньому «зекові» вдалося влаштуватися вчителем сільської школи на Полтавщині, проте не дозволили викладати не тільки історію, а й українську мову і літературу. Залишалось викладати російську мову та літературу. В.Дубровський остаточно зрозумів, що сталінська система ніколи не дасть йому змоги повернутися до наукової діяльності та й взагалі жити нормальним життям. Навіть побачитись з родиною, яка мешкала в Харкові, було неможливо.

З початком війни В.Дубровський нелегально дістався до Харкова і там дочекався приходу німців. Незабаром був відновлений на посаді професора університету й очолив місцеву «Просвіту». Завдяки зусиллям історика ця інституція стала одним з найбільших осередків українського національного життя в окупованій німцями Україні. Одним із її заходів була організація виставки «Україна під більшовицьким ярмом». Здається, в інших містах нічого подібного не було. Ця виставка з унікальними свідченнями більшовицького панування мала широкий розголос. За спогадом В.Дубровського, радянський літак в січні 1943 року спеціально скинув пару бомб на будинок «Просвіти», бо більше їх нікуди не скидав. Очевидно, для червоних вона була не меншим ворогом, ніж німці. І в самого голову «Просвіти» одного разу стріляли агенти НКВД, залишені в місті. На цьому місці пошлюся на В.Доленка, який характеризує В.Дубровського, відзначав його велику мужність. В жахливі роки окупації голова «Просвіти» допомагав вижити людям, зокрема науковцям. Саме в цей час виявилися його неабиякі літературні здібності. На спір з літераторами, які вважали, що обставини життя не сприяють творчості, він написав за короткий час кілька оповідань, які були надруковані, а також

комедію, яку з успіхом грав Кременчуцький театр. Спомин про В.Дубровського цього часу залишив Ю.Шевельов: “Був він організатором, упорядником нечисленних програм, адміністратором і – ентузіастом. Коротке волосся йоржиком, круглі вічка окулярів, короткі вусики, щось середнє між козаком Мамаєм і вчителем земської школи передреволюційних років”. В 1941-42 рр. в газеті «Нова Україна» історик почав друкувати спогади “На червоній каторзі”. Повністю вони вийшли окремою книжкою під назвою “2-й Відділ БАМлагу ГПУ-НКВД” у Нью-Йорку в 1965 році. Характеризуючи постать історика, не можна не зупинитися на одній болючій темі – ставленні його до німців. Відомо, що українські патріоти покладали великі надії на “визволителів”, очікували не тільки вільного розвитку національної культури, а й здобуття незалежності. Проте скоро переважна більшість з них зрозуміла, що новий “порядок” не кращий, ніж советська влада. В.Дубровському закидали, що він захоплювався німцями і йшов на всяку співпрацю з ними. Справді, в роки окупації Харкова та й пізніше вчений підтримував контакти з німецькими офіційними чинниками. Але стосувалось це в основному питань розбудови “Просвіти”, культурного й наукового життя. Гадаю, що ця розумна й далекоглядна людина не могла не зрозуміти тотожності двох тоталітарних режимів. Вже на схилі віку В.Дубровський опублікував цікавий спомин “Герренфольк і унтерменші”, в якому показав, що німці вважали українців “недолюдками”, а себе – “народом панів”. Разом з тим, на прикладах зі свого життя довів культурну вищість українців.

В кінці літа 1943 року В.Дубровський емігрував з родиною на Захід. Незважаючи на тяжкі умови скитальщини, постійні переїзди (жив у 15 таборах Ді-Пі), брав дуже активну участь в громадському, науковому та культурному житті. Був членом всіх наукових товариств, редагував часописи, в тому числі – перший український часопис на еміграції – “Короткі Вісті”. Відігравав неабияку роль у справах УАПЦ. Виступав на різних зборах з доповідями. Не можна не згадати його керівництва такою інституцією, як ДОБРУС. Розшукував колишніх репресованих і залучав до участі в цій організації, намагався зібрати свідчення про злочини більшовиків і зберегти їх для історії. Сучасники згадували його велику діловитість, працездатність, уважність до всіх, з ким мав до діла. Особливо діяльним був В.Дубровський в боротьбі з акцією советів “повернення на рідину”. Його протести проти репатріації не всім подобалися. А брошура “Хочемо одного – бути вільними!”, видана у 1947 році, на думку Л.Биковського, позбавила автора на довгий час права виїзду до США. В.Дубровський добре усвідомлював загрозу близькості “залізної куртини”, себто більшовиків, і хотів бути подалі від неї. В листі до свого колеги й приятеля Л.Биковського від 9 квітня 1949 року він зізнався, що не має жодних ілюзій щодо США, але за океан його спрямовує інстинкт саморяткування. Писав, що “готовий доїти кіз абощо. Але хочу відчувати себе вільним. Принаймні так, як відчуваю себе в Західній Європі, – знати, що так – “за здорово живеш” ніхто не має права садовити, тортувати, стріляти. Це велике благо, задля якого я хочу за океан”.

Лише у вересні 1956 року завдяки Церкві Св.Стефана вчений з родиною дістався Америки. Вони оселились в Річмонді, в стейті Вірджинія. Його приїзд не залишився непоміченим. Газета “The Richmond News Leader” 21 вересня 1956 року вмістила статтю з світлиною про закінчення довгого екзилу д-ра Дубровського. Невдовзі історик почав працювати доглядачем в Вірджінському Музеї мистецтв. І хоча не полишав думки про працю за фахом, писав Н.Полонській-Василенко: “Посада не адвантажна, але є вигода та, що це дуже близько від нашої квартири і що на цій праці дуже приємно бути серед старовинних речей і картин, у чистоті й холодку... Платня невелика, а за великою я й не женуся”. Для душі вчений працював у Вірджінському Історичному Товаристві, розробляв теми перших українських поселенців в цьому стейті в XVII ст. та Громадянської війни в США 1861-1865 рр. І дописував до українських часописів. Дуже цікавими є уривки зі спогадів, які він надсилав до газети “Наш Клич”. В.Дубровський став одним із засновників Українського Історичного Товариства.

До кінця життя залишився непримиреним ворогом советської влади. Викривав брехні радянської пропаганди, звинувачував представників науки й культури, які слугували режимові. Особливо гостро й влучно вдалося це історикю в “Одвертому листі до Павла Григоровича Тичини” з 20 серпня 1964 року. Спростовуючи закиди до українців США, як “буржуазних націоналістів”, колишній співучень поета в Духовній семінарії гнівно засудив пробольшевицьку позицію Тичини, його славословства Сталінові. Стосовно бажання Тичини приїхати на відкриття пам’ятника Т.Шевченку, то В.Дубровський зазначав, що його ніхто не затримав би і не ув’язнив, бо “це – вільна країна, а не СРСР”. В кінці він закликав колишнього земляка приїхати до США і тут зголоситися, як “неповоротець”, з проханням надати право азилу у вільній країні. І якби той розкався, то його б вільні люди зрозуміли і похвалили. Очевидно, не тільки Тичина, але й мало хто в діяспорі читав цього листа.

В.Дубровський відзначався прямолінійністю, принциповістю, мав свої переконання. До кінця життя залишився релігійною людиною. Після його смерти вдова О.Дубровська писала Л.Биковському: “Василь Васильович вірив у Бога, вірив у Божу правду, вірив у перемогу добра над злом. Дуже часто Василь Васильович молився. За вісім днів до смерти, коли я запропонувала йому голосно почитати Аксакова, він сказав мені: “Зараз я молюся – пізніш”. Над ліжком В[асиля] В[асильовича] висіла ікона Св.Архистр[ати] Михаїла”. Крім того, вона повідомила про одну із сторін життя чоловіка, яка майже нікому не була відома. В.Дубровський був ще й музикантом. Мав закінчену освіту за клясою скрипки і гарно грав на ній. У Сибіру, куди його заслав “батько Сталін”, останні два роки він грав у симфонічній оркестрі, створеній з таких же політв’язнів, як і він. І ця скрипка інколи давала йому змогу забувати жахливу дійсність.

Помер В.Дубровський 23 квітня 1966 року від пістряка нирки. Ф.Бульбенко повідомляв д-ра Л.Винара 2 травня 1966 р., що В.Дубровський став широко відомим серед американців завдяки рідкісним й незнаним матеріалам з історії Громадянської війни в США, які містив в пресі. Тому понад 200 американців з сумом і жалем проводили його в “далеку дорогу”, а відтак активно допомогли родині небіжчика.

Багато чого не встиг зробити проф.В.Дубровський. Але його мрія мати право на спокійну смерть, а дітям спокійного життя – здійснилась.

Свобода (Нью – Джерсі). – 2006. – 27 жовт.

НАТАЛІЯ ДОРОШЕНКО: В ЖИТТІ І НА СЦЕНІ

В одному з приватних листів Дмитро Дорошенко з сумом писав, що в усіх статтях про його приїзд до Канади згадувалося, що “проф. Дорошенко приїхав з дружиною”, а те, що ця дружина є заслуженою діячкою на полі українського мистецтва, ніхто не згадав ані словом. Наш видатний історик мав рацію, але лише до певної міри. За життя Н.Дорошенко користувалася чималою популярністю. Але також є правдою, що її ім’я з плином часу майже забулося...

Наталія Михайлівна Дорошенко (з дому Васильченко) народилася 1 вересня 1888 р. в Ніжині на Чернігівщині. Це невелике повітове місто здавна славалося своїм культурним рівнем. Тут існував Історично-Філологічний Інститут ім. князя Безбородька, в якому навчався Микола Гоголь. В цій атмосфері зростала майбутня артистка.

З ранньої молодості її приваблювала музика, народне мистецтво, театр. Згодом закінчила Київську Музично-драматичну школу М. Лисенка і почала виступати на сцені. Становлення Н.Дорошенко як артистки відбувалося під впливом таких визначних митців, як М.Заньковецька, П.Саксаганський, М.Кропивницький, М.Садовський.

Артистка придбала собі амплу драматичної героїні. За згадками сучасників, вона повністю віддавалася ролі, справжні, не вдавані переживання завжди захоплювали глядачів. У 1906 році Наталія вийшла заміж за Д.Дорошенка. Її шлюб з видатною людиною не завадив кар’єрі, проте з

цього часу Н.Дорошенко присвятила себе чоловікові. Непроминальні заслуги видатного історика були можливі багато в чому завдяки вірній дружині.

Оселившись у 1910 р. в Катеринославі, Н.Дорошенко разом з чоловіком брала активну участь в національно-культурному житті міста. Зокрема допомагала створювати аматорські театральні гуртки. Мало відомо про її діяльність в Товаристві українських поступовців (ТУП). Доволі часто члени цієї таємної організації збирались вдома у Дорошенків. Повернувшись у 1913 р. до Києва, Н.Дорошенко активно включилася у мистецьке життя. Стала членом “Українського клубу”, творчо допомагала аматорам театального мистецтва в Лук’янівському Народному Домі. Визначний український діяч П.Феденко писав, що Н.Дорошенко не раз казала йому, що про цю працю серед українського робітництва мала найкращі спомини. В часи Першої світової війни працювала в українському лазареті. Особливу увагу й теплоту виявила, разом з іншими свідомими українками, в справі допомоги постраждалому населенню Галичини. В Києві вони збирали гроші, одягу, харчі для всіх, хто потерпів від дій обох воюючих сторін.

З початком української національної революції подружжя Дорошенків поринуло у розбудову української державности. Н.Дорошенко була активним членом Театральної Ради в Києві і значною мірою спричинилася до заснування Державного Українського драматичного театру. Саме на сцені цього театру відбулася прем’єра “Лісової Пісні” Л.Українки. Вперше Мавку грала саме Н.Дорошенко, і ця роля стала однією з найулюбленіших в її творчості. Крім участі в п’єсах В.Винниченка, Л.Старицької-Черняхівської, Л.Українки, грала у драмах Ібсена, Гавптмана та інших європейських авторів.

Після повстання проти Гетьмана П.Скоропадського Н.Дорошенко ще деякий час перебувала в Києві, виступала в театрі. Але з відступом уряду Української Народної Республіки (УНР) змушена була покинути місто. Долаючи неймовірні труднощі, пішки (!) артистка дісталася Кам’янця-Подільського, де на той час була столиця УНР.

Цікавим є факт ставлення Головного Отамана С.Петлюри до артистки. В одному зі споминів вона згадувала: “Несподівано для мене Петлюра мене дуже сердечно привітав і ставився з великою повагою. Пишу це для того, бо він політично з моїм чоловіком розійшовся, і вони при зустрічі навіть не вітались”. Принагідно зауважу, що С.Петлюра добре розумів роль театру у вихованні національної свідомости. Високо оцінював він і талант Н.Дорошенко, про що написав в одній зі своїх рецензій. В цей час в місті працювала театральна трупа М.Садовського, в діяльності якої й взяла участь артистка. Проте, скоро фронт української армії впав, залишки військ УНР мусіли відійти за Збруч. Разом з ними стали політичними емігрантами й Дорошенки.

З 1920 р. почалося скитальське життя цих двох визначних людей. Відень, Прага, Берлін, Варшава, потім знов Прага. Не всі витримували матеріальні й моральні випробування. Дехто повертався, як от М.Садовський. Туга за Україною не полишала Дмитра і Наталію Дорошенків до кінця їх життя, але ніколи не виникало навіть думки покаятись і повернутись до советів. Вони не тільки не заломились, але використовували будь-яку можливість для продовження всього того, для чого були призначені в житті. Н.Дорошенко з успіхом виступала в головних осередках української еміграції. У 1923 р. взяла участь у великому віче-концерті, скликаному на протест проти Антанти, яка віддала Галичину Польщі. Наприкінці 20-х років артистка заходилася організувати театральну студію для молоді. Про це, зокрема, вона писала знаній українській громадській діячці Г.Келлер-Чикаленко. Зі сумом сповіщала, що справа йде “як мокре горить”, бо молоде покоління зовсім не цікавиться своєю минувиною. Не було і грошей на цю справу. В цьому листі Н.Дорошенко повідомляла про своє давнє зацікавлення історичним та побутовим одягом, як їздила по селах та ярмарках, скуповуючи старий одяг. Її дорадником в цьому питанні був визначний художник В.Кричевський.

Актриса була привабливою жінкою, завжди слідкувала за своєю зовнішністю. Зрозуміло, що увесь час мала бути “в формі”. Один цікавий епізод оповів авторові заслужений громадсько-політичний діяч і історик М.Антонович. Було це в Празі, коли Н.Дорошенко захворіла і

лікувалась в шпиталі. Він з товаришами знали, що в шпиталях крейдою на чорній табличці вказували вік пацієнта. “Прийшовши великою громадою, – згадував М.Антонович, – всі в першу чергу звернули очі на табличку і – повне розчарування: хоч вона була хвора на очі рік був змазаний. Чи це вона наказала Дмитрові Івановичу, чи сама рукою стерла, але ми так і не довідалися її вік”. Зрозуміло, як і будь-який поважуючий себе діяч мистецтва, з приємністю відчувала постійну увагу численних шанувальників.

Пишався своєю дружиною й чоловік. О.Міяковська-Радиш розповідала мені, що якимось під час виступу Н.Дорошенко Дмитро Іванович шепотом просив присутніх, щоб після концерту піднесли квіти його жінці. Проте, славетна артистка і дружина видатного діяча і вченого була скромною впродовж всього життя. Лише на схилі віку в приватному листі до близького друга О.Оглоблина згадувала про свій успіх на концертах в таборах перед виїздом до Канади. “В одному таборі, – писала вона, – обступили мене харківські студентки. “Ми думали, що більшої від Ужвій нема артистки, та куди Ужвій до Вас – Ви в сто раз сильніша!” В часи Другої світової війни Н.Дорошенко часто виступала з нагоди національних свят в українських громадах в Європі. З великим успіхом декламувала «“Пролог” до поеми Івана Франка “Мойсей”, Шевченкові переспіви “Псалмів Давидових”, поезії Олеся, Лесі Українки. Неодноразово в пресі з’являлися захоплюючі відгуки на її виступи.

З квітня 1945 р. подружжя Дорошенків перебувало в новій еміграції в Баварії. І там по таборах вона виступала на концертах, з відчитами про українське народне мистецтво. У 1947 р. переїхали до Канади, сподіваючись на спокійну й забезпечену старість. Але того не сталося. Нестача грошей, особливо після звільнення Д.Дорошенка з праці, незвично холодний клімат, відсутність наукових та й взагалі людських контактів негативно позначились на їхньому здоров’ї. Попри все, Н.Дорошенко далі служила високому мистецтву, їздила по провінції з деклямаціями. У 1948 р. її запросили до Дітройту для відчитів про Л.Старицьку-Черняхівську, про народне мистецтво. Вертаючи мала виступати в Торонто й Віндзорі. Д.Дорошенко в листі до свого колеги В.Міяковського повідомляв про її подорож: “Це все доволі далеко, до Торонта їзди день і дві ночі. Але для Н[аталії] М[ихайлівни] це велика розвага ... А вже за 5 день потому має їхати до Саскатуна на жіночий з’їзд з відчитом про народний театр. Тут же на курсах вона викладатиме театральне мистецтво”. Але поважні хвороби чоловіка змушували все більше часу проводити біля нього. У 1950 р. Дорошенки повернулися до Європи.

Особливо тяжкими були для Н.Дорошенко останні місяці життя чоловіка. Злиденне й принизливе становище в Парижі, нарешті смерть Д.Дорошенка в Мюнхені 19 березня 1951 р. Змученій і немолодій уже жінці довелось бачити і переживати не тільки страждання найдорожчої людини, а й недбале ставлення в клініці, безгрошів’я і, що особливо болюче, майже повну відсутність опіки й уваги з боку української громади.

Після смерті чоловіка Н.Дорошенко заходила встановити йому пам’ятник, бо боялася, що серце не витримає, а більше ніхто не встановить хреста. З цією метою продала два золоті годинники Д.Дорошенка. Вірна дружина повністю присвятила себе збереженню пам’яті про чоловіка, опікувалася виданням рукописів історика і перевиданням тих його праць, що стали бібліографічною рідкістю. Головним її дорадником в цій справі був О.Оглоблин, з яким листувалася до кінця своїх днів. Не могла спокійно знести виявів неповаги до Д.Дорошенка. Скажімо, коли в Малій енциклопедії Є.Онацького не знайшлося місця для довідки про видатного історика й громадсько-політичного діяча, Н.Дорошенко вмістила протест проти Є.Онацького в деяких українських часописах. Майже за рік до смерті з боєм писала О.Оглоблинові про різні прикросці, які мав за життя чоловік, а тепер “...Скрипник друкує щороку молитовник в якому єсть: Мельник, Шухевич, Бандера та ін., а Дмитра Івановича нема ... Бідний, бідний! Він! Для кого він віддав все своє життя?! Серце моє кров’ю обливається за цією ідеальною чесноту людиною – за найкращим між кращими. Так його прозвали в Катеринославі”.

Сумними й нелегкими були останні роки її життя. Недуги й матеріальні нестачі, а найгірше – самотність в маленькій невігідній кімнаті в околицях Мюнхену. Звичайно, були подруги й знайомі, які час від часу відвідували її, листувалася з давніми друзями: родиною Міяковських, О.Оглоблиним. Останній наполягав на тому, щоб Н.Дорошенко написала докладні спогади. Але з різних причин вона спромоглася лише на уривки, в яких в основному згадувала життя й справи свого чоловіка. Про себе Н.Дорошенко, на жаль, нічого не писала. І це, до речі, головна причина того, що ми практично нічого не знаємо про її батьків, дитинство, становлення особистості, захоплення й т.ін.

Померла Н.Дорошенко 17 жовтня 1970 р. й була похована на цвинтарі Вальдфрідгоф, в одній могилі з чоловіком, як і заповідала. Діаспорні видання відгукнулися некрологами, в яких відзначалися заслуги артистки перед українським мистецтвом. Але, як не прикро, з плином часу пам'ять про Н.Дорошенко згасала. Переконаний, що історична справедливість вимагає належним чином вивчити життя та діяльність славетної артистки, патріотки, вірної дружини й супутниці Д.Дорошенка – Наталії Дорошенко.

Свобода (Нью – Джерсі). – 2007. – 2 лют.